

ПРИВИЛЕГИРОВАН СТАТУТ И ЗАВИСИМОСТ. МИТОВЕ И РЕАЛНОСТ ЗА ПОЛОЖЕНИЕТО НА ВОЙНУШКОТО И ДЕРВЕНТДЖИЙСКО ПРАВОСЛАВНО НАСЕЛЕНИЕ ПРЕЗ РАННИТЕ ВЕКОВЕ НА ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

Резюме. След представянето на известните и по-малко известни факти за войнуците и дервентджиите в статията се прави опит да се изяснят причините за нееднаквата степен на развитие на отделни войнушки и дервентджийски села. Според авторовата теза привилегированият войнушки и дервентджийски статут на част от населението в определени села не е основна причина за постепенното им превръщане в значими стопански и културни средища, играещи голяма роля в българската история през епохата на Възраждането. Освен географското им положение в уединени планински райони и встрани от главните пътища, като истинска причина се изтъква приспособяването на жителите към природната среда. Наличието на пасища способства за развитието на скотовъдството и търговията с вълна, месо и млечни продукти, които са сред ресурсите за развитие на някои занаяти. Определени селища пък се развиват заради наличието на ресурси за други занаяти – производство на розово масло, дърводобив, металообработка и др. Въсщност най-вече скотовъдството, както и развитието на търговията и занаятите стоят в основата на бъдещото заможване на част от войнушките и дервентджийските села като Панагюрище, Жеравна, Клисура, Калофер, Котел, Трявна, Елена, Габрово и др. Към географското положение, природната среда и развитието на определени стопански отрасли можем да добавим и етнографските специфики на старопланинския регион. Въпреки че разполагат със служебни бащини, в обстановката на тотален държавен контрол върху земеделието и данъчния гнет войнуците, както и останалите българи, не могат да се превърнат лесно в крупни земевладелци, насочили производството си главно за пазара. За това е нужно влияние и власт, с каквито разполагат първите големи турски чифликчии, които обикновено произлизат от средите на категорията на аскерите (военните), в чиито ръце се намира и провинциалната администрация. Макар че впоследствие някои българи натрупват достатъчно финансов капитал, за да се превърнат в богати бегликчии, откупчици на други данъци и дори крупни земевладелци, първоначалното средство за тяхното заможване е в скотовъдството, търговията и занаятите. Точно в тези сфери на стопанска дейност българите успяват да се изтръгнат от зависимостта си и тоталния контрол на държа-

вата. Тук християните могат в по-голяма степен да се противопоставят на данъчния произвол дори и с непозволени средства, като тези динамични и печеливши отрасли успяват и да го компенсират. Те не разчитат толкова на някакви данъчни привилегии и служебно земевладение, които всъщност ги поставят в зависимост от благоволенията на централната власт.

Ключови думи: привилегирован статут, селища, специални задължения, икономическо развитие, скотовъдство, търговия, занаяти

Войнуците и дервентджиите статистически са сред най-многобройните групи население със специални задължения и статут сред българите християни през ранните векове на османското владичество.¹ Тъкмо на тях е съдено да придобият голямо значение за българската социална история. Огромен брой селища в българското етническо пространство още през XVI в. са войнушки и дервентжийски. Още повече, че именно сред подобни населени места през възрожденската епоха израстват и се открояват някои значими занаятчийско-търговски и културни центрове като Панагюрище, Жеравна, Калофер, Клисурса, Котел, Трявна, Елена, Троян, Габрово, Дряново, Арбанаси и др. Съвсем закономерно войнуклукът и дервентджиството стават част от историческото предание за гореспоменатите селища. В студията си ще разгледаме главно войнуците от имперските конюшни, които били рекрутирани с малки изключения основно от територията на днешна България. Самото очевидно славянобългарско по своя произход наименование на войнуците (отбелязвани понякога в оригиналните османски документи и като „войнуган“, перс. мн. ч. от „войнук“)², както и свързаният с войнушкото земевладение термин „бащина“ (също от безспорен български произход) много ясно подсказват, че войнуците са били представители на една заварена от завоевателите структура, битувала през Средните векове на българска, а

¹ ЙОРДАНОВ, К. Общи наблюдения за географското разпределение и числения състав на войнушкото население в българските и съседните им земи в края на XV – първата половина на XVI век. – В: *Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век*. София: Гутенберг, 2016, с. 138–143; ЙОРДАНОВ, К. Войнуците от имперските конюшни в османската провинция Румелия (XV – първите десетилетия на XVIII в.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2023, с. 148, 154. Може би единствената друга категория население със специални задължения, която включва много повече поданици на султана, са т. нар. джелепи или джелепкешани, като службата им е със стопански функции и се изразява в снабдяване на османските градове, двореца и армията с дребен рогат добитък заради продоволствените им нужди (АНДРЕЕВ, С., ГРОЗДАНОВА, Е. *Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII век. По документи от наши и чужди архиви*. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“, 1998, с. 63–64).

² Безспорно думата „войнуци“ е изопачена форма на славянобългарската дума „войник“. Но османските писари в документите следват правилото за хармония на гласните в османотурския език, при което, когато в първата сричка имаме закръглена гласна „о“, в следващата сричка гласната отново трябва да е закръглената – „у“. Ние ще използваме думата „войнуци“, за да правим разграничение между тази категория население през османското владичество и войниците в българската армия преди османското завоевание и след Освобождението.

вероятно и на по-широка южнославянска почва – структура, която османците са трансформирали, за да служи на военностратегическите им цели. Още от XV в. османската власт започва да организира охраната на проходите и застрашените участъци по пътищата от населението, ангажирано с дербентджийска служба (от персийската дума *derbend*, „проход, клисура“). Персийското наименование на институцията сякаш подсказва, че макар и стъпило на балканските традиции от времето преди завоеванията, дербентджийството е организирано от османците с оглед на техните стратегически интереси.

В българската литература и историография през Възраждането и непосредствено след Освобождението се налага митологизирана представата за войнуците и дервентджиите. Особено що се отнася за войнуците, отношението на възрожденската историография е двойствено. От една страна, войнуците са изобразени като бивши защитници на средновековните български твърдини, които обаче при определени условия се предали на османците и впоследствие воювали рамо до рамо с тях, съдействайки по този начин за разгрома на средновековната българска държава и за укрепването на властта на завоевателите.³ Нещо повече, у някои автори този „колаборационистки“ образ на войнушкото население е подсилен чрез внушението, че поради честото си отсъствие от родния край и постоянните си контакти с представителите на господстващата религия, войнуците дотолкова били привикнали с „турските нрави“, че били склонни лесно да заменят християнската си вяра с тази на своите господари.⁴ От друга страна обаче, активно участвайки в съграждането на българската национална идеология и митология, възрожденската историография лансира и един коренно противоположен образ на войнуците. Те се представят като носители на най-високи добродетели като свободолубие, борбеност и независим дух, а на гарантираните им от османската власт привилегии, най-вече освобождаването от данъци, се гледа позитивно – като на основа, върху която се разгръщат тези добродетели. Така например, използвайки войнушката тема като аргумент в борбата за църковна независимост, Г. С. Раковски и други възрожденски патриотично настроени автори набеждават фанариотите, че именно техните козни станали причина за оръзването на войнушките свободи и за помюсюлманчването на част от българските войнуци.⁵ Тази линия на положително третиране на войнуците и техните привилегии впоследствие се пренася и в следосвободенската книжнина, която отдава будното народностно чувство, по-високото самочувствие и високата степен на самоуправление на населението в някои селища като Панагюрище и Жеравна през османския период именно на войнушкия им статут. За чиста мо-

³ РАКОВСКИ, Г. С. Замечания първия части Горскаго пътника. – В: *Съчинения*. Т. 1. София: Български писател, 1983, с. 369; ЗАХАРИЕВ, Ст. *Географико-историко-статистическо описание на Татар Пазарджишката кааза*. Фототипно издание. София: Издателство на ОФ, 1973, с. 66.

⁴ ЗАХАРИЕВ, Ст. Цит. съч., с. 66–69.

⁵ РАКОВСКИ, Г. С. Цит. съч., с. 370–371; ЗАХАРИЕВ, Ст. Цит. съч., с. 66–69.

нета се приемат легендите, че поради дадените им войнушки привилегии, в тези селища уж турчин не можел да замръкне, а кадъна не можела да роди.⁶

За дервентджийските селища, особено тези в Старопланинския регион, още възрожденската литература създава сходни митологизирани представи, като също им се приписват твърде големи свободи и едва ли не неплащането на никакви данъци.⁷

Непосредствено преди Втората световна война и особено след нея в българската историография постепенно се оформя коренно противоположното становище за положението на войнуци и дервентджии. Въз основа на преведени от него османски документи Гълъб Гълъбов достига до извода, че на фона на тежката повинност в султанските конюшни войнушките данъчни облекчения изглеждат прекалено незначителни, както и зависимостта на войнуците от техните преки мюсюлмански началници, черибашиите, изглежда прекалено голяма, за да може войнушкото население да бъде определяно като привилегировано и свободно.⁸ Не само по отношение на войнуците, но по отношение и на дервентджиите в десетилетията след Втората световна война този възглед се налага. Защото според господстващия тогава марксистки подход се акцентира върху изтъкването на бедственото положение на народните маси в условията на османския феодализъм. Поради това в изследванията вече се изтъква трудността на войнушката и дервентджийската служба, на тежкото и окаяно положение на войнуци и дервентджии, които понякога в стремежа си да се освободят, напускат селищата си. Най-голям принос за изясняването на положението на някои категории население със специални задължения през този период има една студия на В. Мутафчиева. Тя вижда войнушката и дервентджийската служба като вид държавна ангария, като на практика тя представлявала отработъчен еквивалент на всички онези раетски данъци, от които те по закон били освободени. В този смисъл, според авторката, това население не би трябвало да се смята за „привилегирована“ категория.⁹

⁶ ЧОЛАКОВ, В. *Описание на село Панагюрище*. Цариград, 1866, с. 7–8; КАРАПЕТРОВ, П. *Материали за описание града Панагюрище и околните му села*. София: 1893, с. 47–53; КОНСТАНТИНОВ, Д. *Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед*. Жеравна: Читалище „Единство“, 1948, с. 47–49, 53–58; ДЕЛИРАДЕВ, П. Кратък географско-исторически преглед на Панагюрска околия. – В: *Панагюрище и Панагюрско в миналото*. Т. I. София: Наука и изкуство, 1956, с. 21.

⁷ Поп Йовчо от Трявна. *Летопис и родословие*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1995, с. 38.

⁸ ГЪЛЪБОВ, Г. Османотурски извори за българската история. Св. 1. Няколко стари османотурски документи относно войниганите – В: *Годишник на Софийския университет*. Историко-филологически факултет, 34, 1938, с. 1–69; ГЪЛЪБОВ, Г. Османотурски извори за българската история. Св. 3. Три стари закона и други османотурски документи относно войниганите. – В: *Годишник на Софийския университет*. Историко-филологически факултет, 39, 1942–1943, с. 1–98.

⁹ МУТАФЧИЕВА, В. Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI век. – В: МУТАФЧИЕВА, В. *Избрани произведения*. Т. 5. Пловдив: Жанет 45, 2008, с. 426–427.

Другата проблематика, идейно свързана с наложилата се представа за „тежкото положение“ на войнушкото и дервентджийското население, която активно се разработва от българските османисти след Втората световна война, е участието им в съпротивителните и освободителни движения по време на османското владичество. На тях се гледа като на носители на българския народностен дух, на по-високо самочувствие, самостоятелност и свободолубие, както и обстоятелството, че не били лишени от правото да носят оръжие.¹⁰ Във връзка с това се отделя внимание и на предполагаемата по-висока степен на самоуправление във войнушките и дервентджийските селища¹¹, както и на ролята на местни първенци и старейшини, която някои от низшите християнски чинове във войнушкия корпус (особено примикюрите) играели в живота на българската селската община¹².

Междувременно в историографията на съседните балкански страни все повече се налага едно балансирано становище за положението на войнуци, дервентджии и някои други категории население със специални задължения. Някои чужди автори с документи доказват, че при първоначалното създаване на войнушката институция в нея се привлечени онези християни, които преди османските завоевания спадат към военната класа на балканските държавици, а освен това през XV столетие войнуците често изпълнявали реална военна служба като въоръжени конници с ризница, т. нар. джебелии.¹³ Отделно от тях се оформя групата на войнуците от имперските конюшни, която просъществувала най-дълго време.¹⁴ Турският изследовател на войнушкия корпус Я. Ерджан разделя войнуците според това дали служели като бойци джебелии, или извършвали военнопомощна служба в конюшните: ‘*saun voynukları*’ и ‘*hassa voynukları*’, като първите били задължени да косят държавните ливади, а вторите обслужвали конете от дворцовите конюшни на султана в столицата (*Istabl-ı Âmire-i Büzürk ve Küçük*); войнуци на служба при военен поход, воюващи като бойци – *sefer voynukları*; *cebelü voynukları* и *kara voynukları*.¹⁵ Интересна е хипотезата, че и пазачите

¹⁰ ЦВЕТКОВА, Б. *Хайдутството в българските земи през XV–XVIII век*. София: Наука и изкуство, 1971, с. 52; ЦВЕТКОВА, Б. *Паметна битка на народите (Европейският югоизток и османското завоевание – края на XIV и първата половина на XV в.)*. Варна: Г. Бакалов, 1979, с. 210–211.

¹¹ ХРИСТОВ, Х. За самоуправлението на българите в османската държава през XV–XVIII век. – *Исторически преглед*, 1973, № 1, с. 34–38.

¹² ГРОЗДАНОВА, Е. *Българската селска община през XV–XVIII век*. София: Изд. на БАН, 1979, с. 71–72.

¹³ От *cebe* – въоръжение, броня, ризница.

¹⁴ СТОЈАНОВСКИ, А. *Raja со специјални задолженија во Македонија (војнуци, соколари, оризари и солари)*. Скопје: Институт за национална историја, 1990, с. 8–24, 26; ERCAN, Y. *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, с. 38–43.

¹⁵ *Ibid.*, с. 38–43.

на проходи (дервентджиите¹⁶) също са институция, чиито корени трябва да се търсят във времето преди османските завоевания, когато на Балканите съществуват категории население, изпълняващи задължението да охраняват проходите и пътищата.¹⁷ Стражевата повинност на византийска територия е известна под названието „вигла“.¹⁸ Основавайки се на действителните данъчни привилегии и по-голямата възможност за стопанска инициатива на войнуците, Ал. Стояновски приема изказаното още от Б. Джурджев мнение, че те в социално отношение се намират между обикновената рая и аскерите (военните), което с основание опровергава пълната социална нивелация на българите през вековете на османското владичество.¹⁹

Постиженията на чуждестранната историография допринасят немалко за това, че след 1989 г. българската историография сериозно преосмисля някои от господстващите дотогава в нея тези по отношение на християните със специални задължения и статут. Този процес се улеснява както от политическите промени в страната, така и от възможността за достъп на българските османисти до архивите на Република Турция. И в българската историография се налага становището, че през първите един-два века на османското владичество в граничните райони на османската държава войнуците и сходната им група на мартолосите изпълняват реални военни задължения, като османците прагматично използват опита и уменията им, привличайки ги на османска служба чрез служебни владения и освобождаване от някои данъци.²⁰ В други общи изследвания за населението със специ-

¹⁶ От персийската дума ‘derbend’ и турската наставка за професия ‘ci’. Може би по-правилно е да се пише и говори за дербентджин, но в по-старата българска историография вече се е наложил терминът дервентджин.

¹⁷ СТОЯНОВСКИ, А. *Дервенциството во Македонија*. Скопје: Институт за национална историја, 1974, с. 46–49. Справедливо е да отбележим, че за подобна предполагаема приемственост пише още Б. Цветкова (ЦВЕТКОВА, Б. К вопросу о положении дервентджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства. – В: *Ученые записки Института славяноведения*. Т. XX. Москва, 1960, с. 201–202).

¹⁸ KAYAPINAR, A., KAYAPINAR, L. The Application of the Derbend Organization in the Balkans. An Example of the Continuity of Balkan Institutions in the Ottoman System. – In: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Belgrade: s. ed., 2017, p. 206–208.

¹⁹ СТОЯНОВСКИ, А. *Рая со специјални задолженија во Македонија*, с. 60; ЋУРЋЕВ, Бр. О войнуцима са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука. – *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*. Св. II, Сарајево, 1947, с. 100.

²⁰ ЖЕЛЯЗКОВА, А. Балкански етнически елемент в османските въоръжени сили през XV–XVI век – *Военноисторически сборник*, 1983, № 6, с. 80–82; РАДУШЕВ, Е. Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает през първата половина на XVI век – В: *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век*. София: 1996, с. 187–213; РАДУШЕВ, Е. „Селските” еничари. – В: *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева*. Ч. 1. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 308–310; ПЪРВЕВА, С. Българи на служба в османската армия: военни и военнопомощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII век. – В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“*

ални задължения и статут, макар да заострят вниманието върху сериозните разминавания между норма и практика и върху нарушаването на гарантираните по закон войнушки и дервентджийски привилегии, авторите в крайна сметка признават много по-големите възможности за стопанска инициатива и постигане на сравнително добро имотно състояние от страна на войнуци и дервентджии в сравнение с обикновената рая.²¹ В други изследвания пък особенният психологически климат във войнушките и дервентджийските селища и данъчните облекчения на техните жители се разглеждат като важен фактор, който съдействал за демографската стабилност, стопанския просперитет и запазването на българския облик на тези населени места.²²

От направения кратък и непретендиращ за изчерпателност преглед на историографията за двете категории християни със специални задължения и статут се вижда²³, че съществуват противоречиви мнения, понякога напълно изключващи се. Но всяко становище си има своите документални основания. В настоящия текст на първо място ще се опитам да разгледам положението на войнуците и дервентджиите според запазените документи и свидетелствата на съвременниците. Това първоначално описание за живота на войнуците и дервентджиите е повод да направя някои разсъждения за различната историческа участ на техните селища. А това е основната цел на този текст. Ще разсъждавам върху вероятните причини, поради които някои войнушки и дервентджийски села с времето се превръщат в значими стопански и културни средища, докато други не търпят развитие и дори западат. Дали е вярно становището в старата и по-новата литература, че привилегираният статут на част от населението е имал съществена роля за селищното развитие? Или други фактори са имали по-голямо значение? На тези стари, но все още актуални въпроси ще се опитам, доколкото е възможно, да дам своето становище, като обобщя натрупалата се информация, прибавяйки данните и от новоиздирени и непубликувани османски регистри на интересувашите ни категории население. Изводите, които ще направя, са част от десетилетната дискусия по темата, която остава отворена за бъдещите изследователи в случай на намиране на нови извори за двете категории население.

* * *

в българското общество през XV–XVIII век. София: Гутенберг, 2003, с. 243–244.

²¹ ГРОЗДАНОВА, Е., АНДРЕЕВ, С. Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI век и реална практика. – В: *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век*. София: НБКМ, 1996, с. 43–44.

²² ПЪРВЕВА, С. Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото XVIII век. – *Исторически преглед*, 1992, № 8-9, с. 32–50.

²³ Вж. и историографската студия на Елена Грозданова: ГРОЗДАНОВА, Е. Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина. – В: *България през XV–XVII век. Историографски изследвания*. Т. 1. София: БАН, 1987, с. 135–154.

Реалното положение на войнуците и дервентджиите е далеч от представата както за твърде големите свободи, така и от другата крайност – на тежкото и окаяно положение. Османската власт действително е предоставила някакви данъчни преимущества за войнушкото и дервентджийското население. Но всичко това е извършено с прагматични държавно-стратегически цели. Чрез създаването на войнушкия корпус успешно се тушира социалното напрежение сред представителите на старата военна класа на доскоро свободните балкански държавици²⁴, след като те са привлечени на служба срещу освобождаване от джизие и поземлени данъци в рамките на служебните бащини. Но все пак е трябвало да си плащат поземлените данъци за обработваеми земи извън служебните бащини.²⁵ Войнуците изпълняват много полезна за държавата служба в държавните конюшни или обоза на армията, където се грижат за походните коне и товарните животни, но главно за конете на султана или висшите военни и държавни служители.²⁶ Според наблюденията на немца Ханс Дерншвам от 1555 г. службата на войнуците е съпътствана от лишения и опасности: за да се грижат за конете на султана, пашите, спахиите и други по време на военен поход, те са принудени да изминат дълъг път до Амасия в Персия, като същевременно „трябвало да нощуват на открито“²⁷. Нищо чудно, че през XVII–XVIII в., когато данъчните привилегии на войнуците са редуцирани, но тежката служба запазена, те масово започнали да изоставят служебните бащини и напускат селата си.²⁸

Пак през първия век след османските завоевания на Балканите османците започнали да използват и християните от някои планински райони или покрай главните пътища, планински проходи, бродове на

²⁴ Въз основа на по-ранни съчинения в труда си „Хешт бихишт“ („Осемте рая“) Идрис Битлиси (?–1520) разказва, че войнуците били „стари спахии“, заварени при османското завладяване на Балканския полуостров, както и че за разлика от останалите „неверници“ те се били запазили изцяло като конен корпус и били използвани като пазачи на конете (МУТАФЧИЕВА, В. Към въпроса за положението на войнушкото население. – *Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“ за 1952 г.* София, 1953, с. 250; ERCAN, Y. *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, s. 43–50). Късният османски хронист Хюсеин (1568/69 – ок. ср. на XVII в.) добавя нови детайли към разказа за учредяването на войнушкия корпус. Той пише, че „по време на невернишкото управление“ войнуците били част от групата на военните (askeri tayfesinden), поради което след завоеванието „понасяли извънредно тежко раетското [си] състояние“. Тогава, според Хюсеин, по инициатива на втория румелийски бейлербей Тимурташ, османската власт намерила за целесъобразно да ги включи във военната си организация, като използва уменията им (ХЮСЕИН. *Беда'и' ул-века'и' (Удивительные события)*. Ч. 1. Москва: Восточная литература, 1961, с. 69 б).

²⁵ ERCAN, Y. The Taxes Imposed on Voynuks and Those from Which They were Exempted. – *Revue des Études Sud-Est Européennes*, București, XXI, 1983, p. 341–348.

²⁶ СТОЈАНОВСКИ, А. *Раја со специјални задолженија во Македонија*, с. 28; МУТАФЧИЕВА, В. Към въпроса за положението на войнушкото население, с. 248.

²⁷ [ДЕРНШВАМ, Х.] *Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г.* София: Изд. на ОФ, 1970, с. 189.

²⁸ МУТАФЧИЕВА, В. Към въпроса за положението на войнушкото население, с. 263–268.

реки и др., като ги натоварили с поддържане на реда, сигурност при пътуванията и комуникациите в тези опасни за преминаване места, където били възможни и разбойнически прояви. Централната османска власт подхождала прагматично, като възложила тези функции на местното християнско население, което съвсем естествено, живеейки от векове по тези места, най-добре можело да осъществява тази отговорна дейност.²⁹ Задължение на тези люде е да осигуряват подслон и провизии за преминаващите държавни служители, чужди пратеничества и случайни странници.³⁰ Срещу тази нелека служба, отново много полезна за османската държава, на християните дервентджии са дадени някои данъчни преимущества: основно освобождаване от държавните извънредни данъци и повинности, както и по-ниски плащания на поземления налог испенче и намален размер на десетъците от зърнени храни. Обаче не владеят служебни бащини, а обработват земи в границите на тимарите.³¹ Но предвид на това, че тяхно задължение е да осигуряват провизии, подслон и прехрана за пътниците, всички тези уж предимства напълно се компенсират и в редица случаи дори обезсмислят. Освен това дервентджиите трябва да плащат и джизие на държавата, което е един доста обременителен за християните данък.

Отпуснатите твърде пресметливо от османската държава данъчни преимущества всъщност наистина превръщат войнуци и дервентджии не в „свободни“, а в зависими категории население. Споменатото гледище на Вера Мутафчиева за войнушката и дервентджийската служба като държавна ангария срещу освобождение от райетските данъци е напълно основателно.³² Зависимостта при войнуците се изразява в това, че при нередовно изпълнение на службата те могат да загубят условно владяната от тях бащина, включваща ниви, ливади, лозя, зеленчукови и овощни градини, воденици, а в някои случаи дори къщи и дюкяни в селищата.³³ Ако дори един път не са отишли по служба, войнуците губят данъчните си привилегии, тъй като са принудени да заплатят всички райетски данъци за годината, когато не са

²⁹ ГЕОРГИЕВА, Цв. *Пространство и пространства на българите (XV–XVII век)*. София: ЛИК, 1999, с. 161–162.

³⁰ СТОЈАНОВСКИ, А. *Дервенциството во Македонија*, с. 50–59; ЦВЕТКОВА, Б. *К вопросу о положении дервентджийского населения...*, с. 203–206; ГРОЗДАНОВА, Е. *Многоликите пътища на мира и войната. – В: Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век*. София: Гутенберг, 2003, с. 54; ORHONLU, C. *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1967, p. 47–100.

³¹ СТОЈАНОВСКИ, А. *Дервенциството во Македонија*, с. 83–95; ЦВЕТКОВА, Б. *К вопросу о положении дервентджийского населения...*, с. 212–215.

³² МУТАФЧИЕВА, В. *Категориите зависимо население...*, с. 427.

³³ ЙОРДАНОВ, К. *Бащината като основа на социално-икономическото положение на войнушкото домакинство в Румелия през XV–XVI век. – В: Проучвания по Стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, с. 135.

изпълнили задълженията си.³⁴ Понякога могат да претърпят и много по-сериозни наказания.³⁵ Служебните владения и данъчните привилегии са условни, напълно обвързани с войнушката служба. Бащините на войнуците не могат да се продават и дават в наследство.³⁶ За сравнение – обикновената рая поне владее като пълна собственост дворовете, лозята, овощните и зеленчуковите си градини в границите на селищата.³⁷ Вижда се, че животът на войнуците в много голяма степен е поставен в зависимост от държавата и службата в нейна полза. Макар и да не са така строго регламентирани, разбира се, че и дервентджийските данъчни облекчения са пряко зависими от изпълняваната в полза на държавата служба.

Предполагаемо по-високата степен на самоуправление във войнушките и дервентджийските села, на които се отдават будното народностно чувство и по-високото самочувствие на жителите на някои от тези селища, също се оказват не толкова големи. Самоуправлението при войнуците и дервентджиите е пряко обвързано с контрола върху редовното изпълнение на службата в полза на държавата. Войнушките старейшини и низши командни чинове, каквито са лагаторите и примикюрите, са болтчета от държавната машина, отговорни за редовното събиране и отправяне на войнуците за изпълнение на тяхната служба в столичните конюшни и обоза на армията. Тези старейшини и командири следят за дисциплината, оповестяването на султански фермани сред подопечните си, както и за събирането на някои данъчни задължения, които все пак са налагани над войнуците или техните синове и роднини.³⁸ Когато някой войнушки първенец или по-влиятелни хора сред тази група българи започне да се държи размирно, да подстрекава към неподчинение и дезертьорство от служба, укривателство или незаконно преразпределяне на служебната земя на починали войнуци, реакцията на държавата е брутална. През 1575 г. например заради точно такива провинения е наредено единадесет войнуци от Панагюрище да бъдат изпратени на каторжна работа като гребци на галерите.³⁹ Едно десетилетие по-рано султански ферман отрежда много строги наказания за войнуците, които не са се явили или са избягали по време на Сегединския военен поход.⁴⁰

³⁴ МУТАФЧИЕВА, В. *Категориите зависимо население...*, с. 427.

³⁵ КАЛИЦИН, М., МУТАФОВА, Кр. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза*. В. Търново: Фабер, 2003, с. 251.

³⁶ ЙОРДАНОВ, К. *Бащината като основа...*, с. 135; ЙОРДАНОВ, К. *Войнуците от имперските конюшни...*, с. 445.

³⁷ ПЪРВЕВА, Ст. *Земата и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2011, с. 106.

³⁸ ЙОРДАНОВ, К. *Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV–XVI век: йерархична структура, функции и кадрови състав*. – *Исторически преглед*, 2012, № 3-4, с. 38–54.

³⁹ РЕФИК, А. *България под турско управление гг. 983–1255 от егира, 1565–1841 от Р. Хр.* София: Печатница „Стопанско развитие“, 1938, с. 29.

⁴⁰ КАЛИЦИН, М., МУТАФОВА, Кр. *Подбрани османски документи...*, с. 251.

Селските старейшини и дервентджиите в определени села по опасни участъци от пътищата били отговорни за всяко престъпление и нападение, извършени в землищата на селищата им. Същевременно нямали право да напускат своеволно селата и службата си⁴¹, макар че са описвани точно такива бягства. Най-красноречиво говори за техните патила Стефан Герлах, който през 1578 г. видял с очите си ежедневните задължения на хората от дервентджийското село Ветрен. А на този наблюдателен автор можем да се доверим. Според него „Бедните хора ежедневно биват изтезавани от преминаващите, на които трябва да донасят сено, ечемик и друго“, като им се заплаща само половината от доставеното. Авторът отбелязва, че в такива села имало старейшини, наричани кехаи, които се грижели за пътниците да имат хляб и всичко нужно, а също фураж за конете. Нощем селяните вардели товарите на пътуващите, а денем яздели пред тях, за да показват пътя, да помагат за придвижването на колите и каруците. Заради това придружаващите чуждите пратеничества еничари вземали част от покъщнината или селскостопанския инвентар на селяните, за да не избягат от изпълнение на задълженията си. Въпреки това обаче, според Герлах някои селяни все пак бягали и изгубвали залога си.⁴²

Все пак войнуците и дервентджиите разполагали с едно важно предимство, което не може да не е играло някаква роля за психологическия климат и е внасяло някакво чувство за свобода, което съществувало в селищата им, въпреки тежките задължения и зависимости. И двете категории население били освободени от даването на момчета за еничери, т. нар. девширме, или „кръвен данък“, според българската историческа памет.⁴³ Макар че в повечето османски закони и други документи това да не е посочено изрично, освобождаването от вземането на момчета чрез девширмето е стриктно записано в един тимарски регистър за населението на дервентджийските села Ветрен, Мечка (Павли дербенд), Поибрене, Петрич и Батак в казата Татар Пазарджик през 1570 г.⁴⁴

* * *

Виждаме, че през ранните векове на османското владичество положението на войнуци и дервентджии не е било леко, а животът им не е толкова волен, въпреки че се ползвали с някои безспорни предимства пред обикновената рая. Факт е обаче, че в повечето случаи тъкмо някои войнуш-

⁴¹ ЦВЕТКОВА, Б. *К вопросу о положении дервентджийского населения...*, с. 214–215.

⁴² ГЕРЛАХ, Ст. *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград*. София: Изд. на ОФ, 1976, с. 262.

⁴³ ГРОЗДАНОВА, Е. *Българската народност през XVII век. Демографско изследване*. София: Наука и изкуство, 1989, с. 684.

⁴⁴ ЙОРДАНОВ, К. *Дервентджийството в казата Татар Пазарджик през XVI в.* – В: *Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик*. Т. 5. Пазарджик, 2014, с. 66–68.

ки и дервентджийски села впоследствие търпят стопански разцвет и бурно демографско развитие. Нужно е да направим равностетка доколко службата и статутът на част от населението са имали значение за подобно развитие и къде са играли роля други фактори.

Вярно е, че все пак специалният статут е давал някои малки предимства на тези категории население, поощряващи тяхната стопанска инициативност. Войнуците често пътували до столицата и дори до чужди земи, придружавайки обоза на армията. Това несъмнено е обогатявало техния жизнен опит. Разширявало е познанията им за заобикалящия свят, стопанския живот и пазарите. Нещо полезно за един бъдещ предприемчив земеделец, обърнат към пазара, търговец на добитък или занаятчия. Но това не е единственото предимство, тъй като стопански възход имат много селища с дервентджийски статут, а дервентджийството не е свързано с пътувания и опознаване на околния свят. И двете изследвани категории християни са били освободени от държавните извънредни данъци и повинности, които с течение на времето стават редовно събирани и със значителни размери, като утежняват крайно положението на обикновената рая.⁴⁵ Следователно в стопанските си инициативи тези категории население са могли да натрупат повече финансови излишъци, стига правата им на хартия да се спазват, да не търпят насилия и данъчни произволи. При войнуците от значение е това, че дори и през XVII–XVIII в. техните данъци се събират пряко от войнушките черибашии и техни помощници.⁴⁶ Поне засега липсват сведения, че тези събирания под формата на колективна глобална годишна сума (макту) са давани на откупчици, които често извършват данъчни злоупотреби. Това не пречело, разбира се, войнуците да се оплакват от злоупотреби на самите черибашии.⁴⁷ Тази известна автономност при разпределянето и събирането на данъците е давала големи възможности за противодействие срещу данъчни произволи, най-вече в селата с компактно християнско население, каквито били например Панагюрище и Жеравна. А за натрупването на излишъци за пазара това е изключително важно.

Специалният статут обаче не може да обясни възхода на точно определени селища. Защото в Софийско, Трънско и в Дунавската равнина е имало множество войнушки и дервентджийски села⁴⁸, но не наблюдаваме никакво значително развитие. Значи тук значение имат и комплекс от други фактори: етнографските особености на определени региони от българското етническо пространство⁴⁹, географското разположение на селищата, окол-

⁴⁵ ЦВЕТКОВА, Б. *Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт*. София: БАН, 1958.

⁴⁶ ERCAN, Y. *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, p. 112–113.

⁴⁷ ГЪЛЪБОВ, Г. *Османотурски извори за българската история*. Св. 3, с. 67–70.

⁴⁸ TD 151: 1–125; TD 130: 1–624; TD 236: 1–652.

⁴⁹ СТРАШИМИРОВ, А. *Книга за българите*. София, 1918, с. 9–98; КОЛЕВ, Н. *Българска етнография*. София: Наука и изкуство, 1987, с. 69–77. Става дума за големите

ната природна среда и реакцията на хората към нейните предизвикателства, адаптацията към природните особености и ресурси за развитието на скотовъдството и занаятите.

Специалният статут на някои християни може да дава малки предимства, но успех имат онези селища, в които успяват най-ефективно да се възползват от него. Предимствата от данъчните привилегии, дадени на хартия, трябва да бъдат осребрени с повече усилия. Не бивало да се разчита само на зависимите от държавата привилегии и служебни бащини. Точно тук намесата и злоупотребите на черибашии и държавни чиновници са най-големи. Ако някъде населението на войнушките и дервентджийските села се е замогнало, то се е стремяло да направи стопанската си дейност по-независима от тези т. нар. „привилегии“, а всъщност зависимости. Ориентира се към скотовъдство, занаяти и търговия, свързани с пазара и стоково-паричните отношения. Това става най-добре далече от очите на централната и провинциалната власт. Прави впечатление, че още през XVI в. най-бурно демографско развитие имат онези войнушки и дервентджийски селища в Старопланинския регион и Средногорието, които се намират далеч от главните пътища и големи градски административни центрове.⁵⁰ Там населението, живеещо в компактни общности, може да измисля ефективни начини да се противопоставя на данъчния терор⁵¹, принудителните изземвания и изкупувания на безценица. Тормозът и злоупотребите от държавни служители, придружаващите чуждите пратеничества еничари или преминаващи войски не е ежедневие, както в близост да главните пътища и големите градове. Проблемът обаче далеч не са точно чуждестранните пратеничества и техните османски придружители. През следващото XVII столетие отслабналата дисциплина на платената пехота и кавалерия довежда дотам, че много от селата покрай пътищата страдат от навика на войниците да отседат по къщите, да се хранят безплатно, да вземат фураж за добитъка си и да упражняват насилие над раята.⁵² Това потвърждава информираният англичанин Пол Рико през 60-те години на същия век.⁵³ Може би не е случайно,

етнографски групи – шопи, мизийци/полянци, балканджии, тракийци, рупци и македонци, които се различават помежду си по отношение на своя бит и материална култура.

⁵⁰ TD 416: 376–556; TD 718: 359–689.

⁵¹ Любопитен е фактът, че през 1575 г. панагюрските войнуци, които били многобройни в изцяло християнско селище, имали дързостта да се опълчат на дошлия за инспекция чиновник Мехмед чауш (ДОРЕВ, П. *Документи за българската история*. Т. III. *Документи из турските държавни архиви*. София: Придворна печатница, 1940, с. 13, док. № 29).

⁵² ГЕОРГИЕВА, Цв. *Пространство и пространства на българите...*, с. 98; ПЪРВЕВА, Ст. *Земята и хората...*, с. 191–192. За да не остане впечатлението, че от описаните произволи страдат единствено православните християни, коректно е да уточним, че представените от Ст. Първева примери се отнасят както за християнските села, така и за такива селища, преимуществено населени от мюсюлмани.

⁵³ РИКО, П. *Сегащото състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII век)*. София: Изд. на ОФ, 1988, с. 144.

че регистрите доказват как през XVI–XVII в. покрай главния диагонален път Цариград–Белград демографското развитие на християнските селища сочи тенденция към стагнация и дори намаление на жителите.⁵⁴ Всъщност става дума тъкмо за районите, които периодично трябва да изхранват преминаващите войски на падишаха по пътя им към бойните полета. Точно тук са разположени и главните места за отсядане, т. нар. мензили, или конаци, които пак е необходимо да бъдат зареждани и поддържани от раята, която изнемогвала от данъчната тежест.⁵⁵ Че необходимостта от противопоставяне на данъчния натиск и злоупотреби е залегнала дълбоко в народопсихологията на българина свидетелства обстоятелството, че според някои автори в българското обичайно право дори и в по-късно време не се смятало за тежък грях да укриеш от беглика овце и снопи от юшюрджията или нещо друго, все неща, които законът на османската държава преследва. Напротив, грях е да издадеш оногова, който прави тези неща.⁵⁶

Тъй като за войнуците са налични много данни в османските документи, може да се предположи до известна степен какви са били причините за възхода на едни войнушки села и упадък на други. Разбира се, оставаме с уговорката, че правим заключенията си най-вече от развитието на войнушката организация, отразена в късните войнушки регистри. Войнуците навсякъде не разчитат толкова на привилегирования си статут, а по-скоро използват ловко законовите разпоредби в своя полза. Например според закона те могат да обработват допълнителна земя от тимарите или да изсичат гори и да разорават освободеното място, заплащайки само поземления данък испенче и десятъците, запазвайки освобождението си от държавните извънредни данъци и повинности.⁵⁷ Обаче съществуват случаи, когато войнуците, къде справедливо, къде не, са обвинявани, че се опитват неправомерно да включат тези земи в бащините си, избягвайки да плащат данъци за тях. Това научаваме от редица оплаквания на обикновената рая, която сигнализира властта с надеждата войнуците да бъдат солидарни в изплащането на данъчните задължения на селищата.⁵⁸ Оказва се, че разширяването на земеделската дейност зад прикритието на войнушкия статут трудно остава незабелязано. Може би поради това села, в които поставеното под твърд държавен контрол земеделие е водещ отрасъл, трудно просперираят стопански. Земята

⁵⁴ TD 370: f. 340; TD 385: ff. 101–103; TD 521: ff. 154–156; TD 651: ff. 177–180.

⁵⁵ АНТОНОВ, Ал. Инфраструктура на овладяното пространство. Османски документи за пътните станции по диагоналния път (orta kol) от XVI, XVII и XVIII век. – В: *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева*. Ч. 1. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 212–219.

⁵⁶ АНДРЕЕВ, М. *Българското обичайно право. Правно-историческо проучване*. София: Наука и изкуство, 1979, с. 240.

⁵⁷ ТИИПБЗ, т. 1. София: Издателство на БАН, 1961, с. 279, 282, 284, 286, 288.

⁵⁸ АНДРЕЕВ, С., ГРОЗДАНОВА, Е.. Българските и съседните им земи според „Книгата на жалбите“ от 1675 г. – *Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*, 1996, XXII (XXVIII), с. 207–208.

в османската държава трайно остава под контрола на държавата и фиска. По отношение на земеделското производство данъчният гнет е особено голям чрез различни видове извънредни данъци, изкупуване на зърнени храни и други продукти.

На пръв поглед освободените от данъци войнушки бащини са добра основа за превръщането на войнуците в заможни и дори едри земевладелци. Но се случва нещо съвсем друго. Поради прекалената зависимост на тези служебни поземлени стопанства от изпълняването на войнушка служба и големия контрол на държавата, с настъпването на кризата във войнушката институция от края на XVII – началото на XVIII в. част от българските войнуци се отблъскват както от самата служба, така и от свързаното с нея служебно земевладение.⁵⁹ Всъщност още от началото на XVII в. това се наблюдава в Софийско, където временно службата на войнуците е отменена и те са принудени да плащат за служебните си бащини значителни данъци. По това време вече се появяват пустеещи и изоставени бащини.⁶⁰ Но в края на XVII в., по-точно през 1691 г., може би във връзка с войната срещу т. нар. „Свещена лига“ и някои документирани прояви на размирничество сред християните със специален статут⁶¹, е направен първият опит за закриване на институцията, като войнуците са принудени да плащат всички данъци като раята.⁶² Когато през 1693 г. поради голямата нужда от войнушката служба тя е възстановена, войнушките черибашии вече са длъжни да събират от войнуците данъци под формата на глобална годишна сума (макту).⁶³ В общата парична сметка е включено и джизие, от което дотогава войнуците са освободени (пак там). Лишаването на войнуците от една значителна данъчна привилегия засилва процеса на разпръсването им. Регистрите от първата половина на XVIII столетие показват много изоставени и пустеещи служебни земи.⁶⁴

За задълбочаването на кризата и разоряването на част от войнуците съдействали и войнушките черибашии, които трябвало да събират войнушките данъци. Документирани са случаите на злоупотреби, при които отделни черибашии малтретирали своите подчинени и им вземали много по-големи парични суми, които присвоявали. Такива били известните случаи с черибашии Мустафа Реджиоглу и Ахмед ага Айлякзаде от 1703 и 1723 г. Докато в

⁵⁹ МУТАФЧИЕВА, В. *Към въпроса за положението на войнушкото население*, с. 263–268.

⁶⁰ *Турски извори за българската история*. Т. 5. *Документи за войнуците*. София: БАН, 1974, с. 197–251.

⁶¹ През 1689 г. войнуците от Панагюрско подпомагали хайдушката дейност на някой си Балчо. На следващата 1690 г. има ново оплакване от страна на мюсюлманското население на казите Филибе (Пловдив) и Татар Пазарджик (Пазарджик), че местните войнуци били в съюз с разбойници и смущавали спокойствието на областта (ДОРЕВ, П. *Документи за българската история*, с. 25–26).

⁶² ERCAN, Y. *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, p. 111.

⁶³ Пак там, p. 112–113.

⁶⁴ TD 916: 1–179; MAD 537: 109–275.

първия случай черибашията Мустафа бил отстранен от длъжността си заради притесненията над подопечните си, като междувременно успял да задигне взетите неправомерно от войнуците⁶⁵ по 40–50 гроша⁶⁶, неговият колега Ахмед ага Айлякзаде, черибашия на Брезнишко, сполучил да се отърве само с обещанието повече да не тормози никого⁶⁷. И това се случвало, при положение, че според оплакването на войнуците агата незаконно биел и изтезавал някои от подопечните си, като унищожавал зърнените им храни. Тъй като не могли да докажат пред съда злодеянията на черибашията си, войнуците от Брезнишко се отказали дори от 2000 гроша в повече от обичайните даждия, които въпросният Ахмед ага Айлякзаде им бил вземал ежегодно цели шест години, а също така се задължили да изплатят един дълг, с който той насилва ги натоварил.⁶⁸ Документът не може да ни каже дали черибашията на Брезнишко е спазил обещанията си пред съда, или е продължил с безчинствата си, което в тези времена на общ упадък на нравите и дисциплината ни изглежда по-вероятно.

При системата на мирийската (държавната) земя създаването на печелившо поземлено стопанство изисквало влияние и власт, с които войнуците и другите православни християни очевидно не разполагат в тази епоха. Знае се, че през XVII–XVIII в. постепенно се създават големи чифлишки стопанства от страна на представители на привилегированата прослойка на аскерите (военните), най-вече висши администратори и офицери от върхушката на еничерската пехота и платена кавалерия. Тези мюсюлмани участват и в откупването на данъци и лихварски операции, което им позволява да инвестират в земеделието чрез създаване на чифлици.⁶⁹ Именно тези лица разполагат с влиянието и властта, необходими да се преодолеят пречките от твърде силния държавен контрол върху земевладението. Изследователите са категорични, че през XVII–XVIII в. липсват данни за създаване на крупни поземлени стопанства от българи. Създаването на големи чифлици е приоритет изключително на господстващата в Османската империя народност.⁷⁰

В Софийското поле представителите на аскерите още от началото на XVII в. се насочват към изоставените войнушки бащини, като целта е очевидно да ги превърнат в част от бъдещите си чифлици. Навлизането на мюсюлмани от аскерите във войнушкото земевладение е съпроводено с доста облекчени условия за придобиване на пустеещи служебни бащини от тяхна страна. Въпросните мюсюлмани са записани като пълноправни владетели, но са обложени с една доста по-ниска сума (200–300 акчета)

⁶⁵ Вероятно от региона около Плевен и Свищов, тъй като в онези краища, където, както ще видим, разпръсването на войнуците и напускането на служебните им земи било най-интензивно.

⁶⁶ РЕФИК, А. *България под турско управление...*, с. 63–64.

⁶⁷ ГЪЛЪБОВ, Г. *Османотурски извори за българската история*. Св. 3, с. 69.

⁶⁸ Пак там, с. 70.

⁶⁹ РАДУШЕВ, Е. *Аграрните институции в Османската империя през XVII–XVIII век*. София: БАН, 1995, с. 135–170; ПЪРВЕВА, Ст. *Земята и хората...*, с. 347–375.

⁷⁰ РАДУШЕВ, Е. *Аграрните институции...*, с. 135–136.

в сравнение с онази, която отменените войнуци плащали като макту.⁷¹ Любопитно е, че някои от тези мюсюлмани били свързани с еничерския корпус. Такъв е например случаят с еничаря Мехмед, който получил владелчески права върху цели три войнушки бащини в софийското село Земяни.⁷² С такива земи в района се сдобили и двама висши офицери – някой си Мехмед паша, владеец бащини в селата Долна Мешица, Петърч и Горни Костинброд, както и Али паша, стопанисващ една бащина в с. Драгушиново.⁷³ Изглежда точно фиксираното облагане с макту, по всяка вероятност съобразено с религиозната принадлежност и социалния статут на владелците, станало причина в процеса на усвояване на празните войнушки бащини да се включат много предприемчиви мюсюлмани. Предполага се, че като представители на аскерите те били освободени от другите райетски данъци, като издължавали единствено десятъците, които се равнявали приблизително на 200–300 акчета.⁷⁴ Създаването на мюсюлмански чифлици (най-вече аскерски чифлици) върху войнушка земя обаче не е чак толкова широко разпространено явление, като засега го забелязваме предимно в Софийско. Според Паулина Андонова вероятно това се дължи на обстоятелството, че в Софийско, където срещаме гъста селищна мрежа на стари села с усвоени за земеделие землища, не е налична достатъчно друга свободна и лесна за усвояване земя. Поради това аскерите са се възползвали тъкмо от възможността да стопанисват изоставените войнушки земи само срещу фиксирана годишна сума.⁷⁵ Мюсюлманите от аскерите предпочитали да усвояват войнушки земи в близките до София села. В други по-отдалечени от града населени места срещаме много повече изоставени войнушки бащини, но там липсват данни за усвояване на такава земя и превръщането ѝ в чифлици. Изглежда софийските аскери са държали да стопанисват чифлици най-вече в близките до града села, за да бъдат под постоянния им надзор. От друга страна, тази близост е важна за бързото и лесно транспортиране на продукцията до градските пазари, а също така тук имало добре поддържани пътища. Пазарната ориентация на новообразуваните чифлици обяснява липсата на аскери, владетели на войнушки бащини в далечните села.⁷⁶

Докато аскерите от Софийско завземали изоставени служебни бащини с явната цел за създаване на чифлици, част от войнуците от региона, но много по-масово тези от Дунавската равнина, изоставят земите си, напускат

⁷¹ ТИИПБЗ, т. 5. *Документи за войнуците*, с. 197–251.

⁷² Пак там, с. 220.

⁷³ Пак там, с. 211, 216, 217, 220.

⁷⁴ ANDONOVA, P. Voynuk or Askeri? The Transformation of the Voynuk Landholdings into Askeri Çiflik in the Context of the Ottoman Socio-Economic History – In: *XVIII. Türk tarih kongresi. Ankara: 1–5 Eylül 2018. Kongreye sunulan bildiriler XII cilt. Türk Dili ve edebiyati tarihi*. Ankara: Türk tarih kurumu, 2022, s. 385.

⁷⁵ Ibid., s. 387–388.

⁷⁶ Ibid., s. 390.

селата си и се насочват към градовете в търсене на препитание и заниманието със занаяти.⁷⁷ С други думи, те осъзнават, че в земеделието пътят към замогването на българите християни поне на този етап е труден. Затова се насочват към други варианти за поминък. Процесът на разпръсването на войнуците в селата, където основният поминък е земеделието и те не виждат голяма рентабилност в служебните си бащини, на всичкото отгоре обвързващи ги с нелека служба в полза на държавата, се доказва от новоиздирени войнушки регистри. През първата половина на XVI в. в Дунавската равнина има три много големи села, в които цялото население се състои от войнуци и техни резервисти (зеваид-войнуци) – Пордим⁷⁸, Брест, Бръшлян, Дъбник и Койнаре.⁷⁹ Две столетия по-късно, през 1732 г., в тези села повечето войнушки бащини са напуснати и оставени празни.⁸⁰ Селата, представени в табл. 1, спадат към екологичната зона А от селищния модел в Никополския санджак според класификацията на проф. Цветана Георгиева. Тази зона е с най-ясно изразен континентален климат и най-големи температурни амплитуди – горещи лета и студени зими. Средната сума на валежите е малка, а водоносността е слаба, като основната част от валежите изчезва в почвата. Преобладават черноземни почви, покриващи льосови плата, които трудно се обработват със съществуващата тогава аграрна техника.⁸¹ Всичко това са фактори, затрудняващи земеделието, което в съчетание с настъпилите социални сътресения е оказало огромно влияние върху поведението на войнуците от посочените селища в края на XVII – началото на XVIII в., задържайки тяхната стопанска реализация.

Таблица 1. Промени в броя на войнуците в четири големи войнушки села от Никополския санджак (XVI–XVIII в.)

Селище	Войнуци през 1529 г.	Войнуци през 1732 г.	Празни бащини през 1732 г.
Пордим	212	35	175
Брест	92	101	134
Бръшлян	110	35	38
Койнаре	166	84	123
Дъбник	103	7	59

⁷⁷ МУТАФЧИЕВА, В. *Към въпроса за положението на войнушкото население*, с. 267.

⁷⁸ Пордим през XVI в. е най-голямото войнушко селище в българските земи, където живеят много повече войнуци в сравнение с Панагюрище. Но през XVIII в. Панагюрище вече се е превърнало в най-голямото българско войнушко селище за сметка на видимото разпръсване на войнуците от Пордим.

⁷⁹ TD 151: 127–151, 173–187.

⁸⁰ TD 916: 35–39, 73–77, 105–113.

⁸¹ ГЕОРГИЕВА, Цв. *Пространство и пространства на българите (XV–XVII век)*. София: ЛИК, 1999, с. 74.

Важно е къде войнуците успяват да направят стопанската си дейност независима от служебните бащини, контролирани от държавата. Интересно е, че това се случва в такива войнушки и дервентджийски села, които спадат към средния пояс от предпланинските и нископланинските райони до 400 м надморска височина, високия пояс, включващ както възвишенията, така и различни по размер котловинни полета и достигащ до 700 м надморско ниво, а също така високопланинските райони със стръмните възвишения и равни била над 750–800 м надморска височина.⁸² Там скотовъдството било преобладаващо пред земеделието.⁸³ В селищата, в чието землище са преобладавали планинските терени, възможностите за разширяване на земеделието до голяма степен са били ограничени. Както показват изследванията за епохата, в такива населени места населението развивало основно зърнопроизводството и животновъдството. Орните земи обаче не се характеризирали с високо плодородие и осигурявали съвсем малки излишъци за хамбара на селянина. И понеже това зърно служело за осигуряване изхранването на домочадието, от него не оставали значими количества, които да се изнесат на пазара. Затова жителите на планинските села се насочвали към животновъдството като основен източник на пазарен излишък и постъпления на парични средства за семейния бюджет.⁸⁴ Полупланинските и предпланинските зони пък се характеризирали със съчетаване на белезите на микроикономиките на планинските и равнинните зони, като към зърнопроизводството и животновъдството се прибавяли лозята и овощните градини.⁸⁵

Неслучайно селищата, в които самата природна среда дава възможност за развитие на скотовъдството и занаятите, търпят най-бурния стопански разцвет. Там излишъците, предназначени за пазара, са големи. И това важи както за войнушките села Панагюрище и Жеравна например, така и за дервентджийските селища в Старопланинския регион. При скотовъдството и свързаните с него занаяти и търговия избягването стриктния контрол на държавата е много по-възможно в сравнение със земеделието. Освен това в по-късно време в сферата на данъчното посредничество, т. е. в откупничеството на беглика от дребния рогат добитък навлизат заможни българи християни, достигнали до това си положение тъкмо чрез търговия с добитък.⁸⁶ През XIX в. навлизането на българи в откупуването на данъци се разширява и извън беглика. Тъкмо редица войнушки и дервентджийски селища чрез първенците си стават независими от турските откупчици, сами откупвайки събирането на данъците си.⁸⁷

⁸² Пак там, с. 68–69.

⁸³ Пак там, с. 76–79.

⁸⁴ ПЪРВЕВА, Ст. *Земята и хората...*, с. 168–169.

⁸⁵ Пак там, с. 169.

⁸⁶ ЯНЕВА, С. *Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в.* София: НБУ, 2011, с. 47–57.

⁸⁷ Пак там, с. 144–145.

Тенденцията за мащабно развитие на скотовъдството в селищата с планинско землище особено се откроява в Панагюрище и Стрелча, разположени в южното подножие на Същинска Средна гора. В тези селища през 1573 г. откриваме и войнушки ливади с площ, надвишаваща 10 дьонюма, въпреки че преобладавали числено ливадите с площ между 3 и 5 дьонюма (табл. 125). Като човек, чийто основен поминък било животновъдството, през 1573 г. се откроява панагюрецът Михо, син на Станко, записан като войнушки ямак в гьондера си. Той разоравал едва 34 дьонюма ниви, но ливадите му достигали площ от 23 дьонюма.⁸⁸ В таблица 2 са обобщени данните за всички ливади на войнуци в Панагюрище през 1573 г.⁸⁹ Тогава около 58% от войнушките бащини в Панагюрище разполагали с ливади, като от тях малко над 33% били по-големите ливади с площ над 6 дьонюма

Таблица 2. Ливадите във войнушките бащини от Панагюрище през 1573 г.
(общо 111 бащини с ливади)

Размер на ливадите в дьонюми	Брой на ливадите	Приблизителен процентен дял
1 – 2½	29	26,12
3 – 5½	45	40,54
6 – 10½	28	25,22
11 – 15½	8	7,20
16 – 20½	—*	—
20 – 25½	1	0,92

* Липсват данни.

Наблюденията ни за големите ливади в някои от войнушките бащини в Панагюрище и Стрелча съвпадат по време със сведенията за развитие на скотовъдството и благоприятните условия за паша на добитъка в региона на Средногорието според записаното в регистри от 1570 г. Панагюрци разполагали с мера и летни пасища, а също така и много ливади, носещи значителен приход за зеамета, към който се числяло село Панаирище, или Отлук кьой, през 1570 г. През 1576 г. в Панагюрище са записани 16 джелепи, доставящи общо 450 овце⁹⁰.

Докато през XVI в. повечето панагюрски войнуци владеят ливади като част от бащините си⁹¹, късният регистър от 1733 г. показва тенденцията за масов отказ на войнуците от стопанисване на служебни ливади. По това време към имената на много от общо 273-ма войнуци от Панагюрище не са посоче-

⁸⁸ MAD 547: 454

⁸⁹ Ibid.: 441–464.

⁹⁰ ТИИПБЗ, т. 3. Документи от XVI в., с. 81.

⁹¹ TD 151: 353–358.

ни данните за служебните бащини. Въпреки това разполагаме с информация за 184 войнушки бащини, от които само в 9 откриваме наличието на ливади, което е 4,89% от всички регистрирани служебни земи през 1733 г. Това е един пренебрежимо малък процент, поради което можем да кажем, че в Панагюрище по това време почти са липсвали ливади във войнушките бащини. Нещо повече, преобладаващо служебните ливади са били с площ до 1 дьонюм, т. е. относително малки в сравнение с тенденцията през XVI в. (табл. 3).

Таблица 3. Ливадите във войнушките бащини от Панагюрище през 1733 г.

Размер на ливадите (в дьонюми)	Брой на бащините с ливади
1	6
5	1
6	2

Времето, когато бил съставен войнушкият опис от 1733 г., се характеризира с мащабното развитие на скотовъдството в Панагюрище. През първите десетилетия на XVIII в. някои от войнуците в селото били едри овцевъди. Тъкмо през първата половина на XVIII в. много войнуци от това селище притежавали стада от по 6-7 хиляди овце.⁹² Например през 1715 г. панагюрските войнуци Велко, Никола, Кръстю, Драгин, Димо Каймакчията (?), Койо, Янкула, Заганджията Ильо и някой си Бойо притежавали мандри, в които се отглеждали между 4000 и 7000 овце.⁹³ По същото време в землището на Панагюрище се били установили перекендета (пришелци от други села), притежаващи мандра с общо 7000 овце. Тези хора вероятно също са били войнуци, тъй като са попаднали в регистрация на войнушките данъци в селището. От мандрите на войнуците в Панагюрище през 1715 г. били събрани 51 000 акчета като данъци.⁹⁴ Въпреки мащабното практикуване на скотовъдството по същото време обаче войнуците избягвали да ползват участъци служебна земя, обособена като ливади. На пръв поглед е възможно ливадите от войнушките бащини да са били разорани заради характерния през епохата глад за орни земи.⁹⁵ Наблюденията ни обаче показват, че войнуците не се грижели особено за разширяването на орните земи в служебните си бащини. Дори процентът на бащините с площ на нивите между 20 и 30 дьонюма се увеличил чувствително, достигайки през 1733 г. до 24,46% (срещу 5,79% през 1573 г.). Като цяло, преобладавали бащините, в които нивите били с площ между 40 и 60 дьонюма.⁹⁶ По всичко изглежда, че в новите времена войнуците не са гледали

⁹² ГРОЗДАНОВА, Е., АНДРЕЕВ, С. *Категории население със специални задължения...*, с. 44.

⁹³ НБКМ, Пд 16/12: 1.

⁹⁴ Пак там.

⁹⁵ ПЪРВЕВА, Ст. *Земята и хората...*, с. 118–123.

⁹⁶ TD 916: 20–28.

на служебното си земевладение като основно и в никакъв случай не са полагали грижи за неговото разширение. Напротив, както се вижда в случая с ливадите и дори орните земи, тенденцията била за negliжиране на служебните стопанства в полза на стопанската дейност извън тях.

По-логично изглежда да свържем отказа на войнуците в Панагюрище от служебни ливади със стремежа им да направят скотовъдната си дейност независима от служебното земевладение, в което се намесвали техните черибашии и държавата. Още повече, че през този период едрото скотовъдство изисквало големи пасища и ливади, а служебните ливади вече и без това били крайно недостатъчни. С други думи, можем да предположим, че към XVIII в. войнуците от Панагюрище не са разчитали вече чак толкова на условното войнушко земевладение в новите условия на утвърждаващи се стоково-парични отношения. Вероятно тъкмо поради това обстоятелство в Панагюрище представителите на тази категория население са били засегнати в много по-малка степен от настъпилата криза във войнушката институция от отнемането на част от предишните данъчни привилегии. Войнуците в това селище развивали скотовъдството, търговията с добитък и занаятите по преработка на млякото, вълната и козината. Това им позволявало едновременно да изплащат наложените им данъци и все пак да заделят значителен излишък, водещ до постепенно натрупване и замогване. Панагюрци дори имали сметка да запазят службата като войнуци и служебните си бащини, защото те все още водели до освобождаването им от нелеките извънредни и местни данъци. Поради това през 1733 г. в Панагюрище войнушката организация се запазила със съвсем леки сътресения – в селището останали 273-ма войнуци, обработващи и бащините си, срещу само 57 изоставени служебни стопанства и вакантни войнушки места в гьондерите. Войнуците запазват служебните си бащини основно за зърнопроизводство в нивите, без това да е единствената им и основна стопанска дейност. Замогналите се войнушки домакинства могат да се лишат периодично от мъжа в семейството, изпращайки го през три години на служба в столичните конюшни или понякога и на военен поход. За стопанската дейност продължавали да се грижат синовете или братята в голямото домакинство, които обикновено имат статут на резервисти, т. нар. зевайд-войнуци.⁹⁷

Най-вероятно причините за сравнително доброто състояние на войнушката организация в Панагюрище от края на XVII – началото на XVIII в. могат да послужат като модел за обяснение на развитието в друго едно емблематично войнушко селище – Жеравна, известна и с турското си име Башкьой. Селото е сгушено под планинския рид Разбойна в Източна Стара планина. Жеравна, разположена на 14 км южно от Котел и западно от Медвен, където скотовъдството било един от основните поминъци, най-вероятно също дължи своето селищно развитие на този отрасъл и свързаните с него занаяти. Донякъде като доказателство за добрите условия на живот

⁹⁷ ЙОРДАНОВ, К. *Бащината като основа...*, с. 136.

в Жеравна може да се използва и наблюдението ни, че към края на XVII в. в селото се привличат множество нови заселници от християнската рая, като джизие регистър от 1693 г. показва, че по това време в селището живеят 323 пълнолетни мъже, обложени с данъка джизие, сред които са и 67 перекендета – преселници от други села.⁹⁸ За съжаление обаче, в този регистър за събиране на данъка джизие практически отсъства информация за поминъка на регистрираните лица.

Войнуците от Жеравна вероятно също с успех са се приспособили към новите условия. Припечелвали са достатъчно, за да покрият наложените им данъци и да им остане излишък за пазара. През 1733 г. всичките 169 войнушки места в гьондерите на Жеравна били заети.⁹⁹ Макар че служебните бащини в Жеравна били стандартизирани, както и в Централна Северна България, състойки се от 15 ниви, 3 лозя, зеленчукова градина и харман, жеравненци грижливо ги стопанисвали, запазвайки онова, което войнушката служба носела със себе си редом със своите тежести и неудобства (*Ibidem*). Панагюрище и Жеравна въпреки сътресенията във войнушката институция към началото на XVIII в. се превръщат в селата с най-голям процент войнуци сред жителите им и се оказват най-значимите войнушки средища в българските земи. Такива те остават в съзнанието на следващите поколения и в спомените от края на XIX в.

Таблица 4. Промени в броя на войнуците в Панагюрище и Жеравна (XVI–XVIII в.)

Селище	Войнуци през 1529 г.	Войнуци през 1732 г.	Празни бащини през 1732 г.
Панагюрище	131	246	59
Жеравна	51	169	0

Правдивостта на становището, че за стопанското и демографско развитие през вековете на османското владичество има значение не толкова специалният статут на населението, а географското разположение в уединени планински райони и природната среда, подходяща за развитието на скотовъдството и свързаните с него търговия и занаяти като най-динамичните и носещи финансови натрупвания отрасли, се доказва от съдбата на едно от най-знаковите селища за нашата история селища – Копривщица. То е пряко свързано с войнушкото село Стрелча, което след средата на XVI в. се превръща в мюлк, а сетне във вакъф на Михримак султан, дъщеря на султан Сюлейман Великолепни (1520–1566).

Копривщица, или Аврет Аланъ, не съществува като населено място

⁹⁸ MAD 1203: 33–39.

⁹⁹ TD 916: 166–169.

през първата половина на XVI в.¹⁰⁰ В регистъра от 1570 г. този топоним все още се споменава като ненаселена местност.¹⁰¹ Сред трите летни пасища, които носели приходи за „фондацията“ на щерката на султан Сюлейман Великолепни, най-обширните две се намирали в дебрите на Средна гора тъкмо в споменатата местност, наречена Аврет Аланъ, по-сетнешната Копривщица.¹⁰² По тези места около 1570 г. все още можело да се видят кошарите за овце и колибите на овчарите, като наблизко нямало селища. В близост до местностите Аврет Аланъ и Алтун Аланъ населението на Стрелча и околните села обработвало и две мезри, където се разоравали земи за зърнопроизводство, също носещи известни приходи за вакъфа на Михримах султан.¹⁰³ Мястото, изглежда, постепенно привличало жителите на пренаселените околни села, които се занимавали приоритетно със скотовъдство. Те идвали заради тучните пасища наоколо. По този начин в землището на Стрелча, в местността Аврет Аланъ, възникнало едно от най-големите населени места. Това се е случило вероятно в края на XVI или самото начало на XVII в., като през 1614 г. в Аврет Аланъ откриваме 127 домакинства, изплащащи зияде-и джизие.¹⁰⁴ Впоследствие селото се разраснало още повече, превръщайки се в бъдещата Копривщица, известна със своите богати джелепи и бегликчий. Възможно е селището Аврет Аланъ (Копривщица) да се е формирало около летните пасища, кошарите и овчарските колиби на прииждащите от близките пренаселени села български пастири. Първоначално тук те само сезонно пасели стадата си, сваляйки ги през зимата в равнините, но впоследствие решили да доведат за постоянно по тези места и семействата си.¹⁰⁵

* * *

Накрая нека да обобщя впечатленията от значението на войнушкия и дервентджийския статут в българската социална история. На пръв поглед тези категории население са поставени в по-благоприятно положение от

¹⁰⁰ ЙОРДАНОВ, К. Дълбоките корени на Априлското въстание – нови щрихи върху най-ранната история на главните средища на въстанието в Северозападна Тракия според османски регистри от XV–XVII в. – В: *Априлското въстание 1876 година в съдбата на българския народ*. Исторически музей – Панагюрище. Панагюрище: ИК „Оборище“, 2017, с. 22; БОРИСОВ, Д. *Справочник за селища в Северна Тракия през XVI век*. Част 1 (Казите Филибе и Татар Пазаръ). Асеновград: Печатница „Диков“, 2014, с. 11–403.

¹⁰¹ TD 498: 389.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ *Mevkufat kalemi № 2559*: 15; ЙОРДАНОВ, К. *Дълбоките корени на Априлското въстание...*, с. 23. Зияде-и джизие се събирало във вакъфските селища от онези домакинства, които се били появили след първоначалното учредяване на вакъфската фондация.

¹⁰⁵ Народната памет не е за подценяване. Копривщеници в края на XIX в. заявили на Константин Иречек, че някога селото им било колиби или махала на Стрелча. Жителите на Стрелча били още по-конкретни, като казвали, че *землището на селото им стигало чак до Копривщица, която тогава била само група овчарски колиби* (ИРЕЧЕК, К. *Пътувания по България*. София: Наука и изкуство, 1974, с. 398, 413).

обикновената рая. Но техните данъчни преимущества и условно по-висока степен на самоуправление са всъщност малки отстъпки срещу много по-голямата им зависимост от османската държава, в полза на която трябва да изпълняват нелека служба. Факт е, че чрез специалния статут и привилегии за част от християните османската власт е вбила клин и създала елемент на разделение между обикновена рая и привилегирова̀ни. По този начин завоевателят, заемайки и използвайки част от опита и потенциала на покорените християнски народи, успешно укрепил властта си.

Ако впоследствие тъкмо някои войнушки и дервентджийски селища се издигат до значими стопански и културни средища, то това не се дължи на отживелия специален статут, свързан с времето на централизираната османска държава от класически период: XV – първата половина на XVII в. Тук роля има успешната адаптация на населението към стоково-паричните отношения на Новото време. Войнуците и дервентджиите, както и останалите жители на определени селища около Стара планина и Средногорие-то, са използвали по-благоприятното си географско разположение, далеч от главни пътища и големи административни градски центрове, както и от ресурсите, които предлага природната среда, за да направят стопанската си дейност независима от уж привилегирова̀ния, но зависим от държавата специален статут. Старопланинският регион и Средногорие-то действително са имали значима роля в българската социална история.¹⁰⁶

Въпреки че в повечето големи дервентджийски села в региона на Стара планина, както и във войнушки села като Жеравна не живеели мюсюлмани, нямат обаче никаква документална основа твърденията, че турците нямали право да се заселват и пренощуват в такива села според никакви правдини, отпуснати със султански ферман. Красноречиво доказателство за това е обстоятелството, че в Панагюрище, за което също се разказват подобни легенди, през 1570 г. според тимарския регистър са живели четири мюсюлмански домакинства.¹⁰⁷ Средата на многобройно християнско население, където малцината мюсюлмани са се чувствали изолирани, е съдействала при следващите регистрации мюсюлманските домакинства да изчезнат, очевидно преселили се в чисто мюсюлманските села на Горнотракийската низина или градове като Пловдив и Пазарджик. Тъй като впоследствие Панагюрище се утвърдило като много голямо войнушко и изцяло християнско селище, се създали легендите за уж предоставените свободи и забрани за заселване на мюсюлмани.

Въпреки посочените разминавания на легендите с фактите имат основание и авторите, които изказват хипотези за важната роля на войнушкия и дервентджийския статут за пробуждането на българската народност и нейното стопанско и културно развитие през по-късните османски векове. Особено много това важи за войнуците, които чрез служебните си бащини

¹⁰⁶ ПЕНЕВ, Б. *История на новата българска литература*. Т. 1. София: Български писател, 1976, с. 136–139.

¹⁰⁷ TD 494: 744.

и освободението от данъци в рамките на войнушкото земевладение действително не се числели по закон към обикновената рая, която обработвала тимарските земи и плащала данъците си на общо основание. В това отношение те имали предимство и пред дервентджиите, които разполагали с по-малки данъчни облекчения, поради което може да се нарекат до известна степен „привилегирована рая“. Съществувала в продължение на столетия, институцията на войнуците от имперските конюшни неизбежно е оказала влияние върху светогледа на българите, включени в нея. На първо място, членовете на „корпуса“ не отговарят на представата за някаква уравниловка на българите като обикновена рая през османските векове. Макар и в мнозинството си селско население, войнуците поради служебните си задължения са били принудително извадени от затворения кръг на ежедневието на българина от раята, чийто хоризонт рядко е надхвърлял селското землище или пътя до градското тържище. Въпреки че войнуците са изпълнявали тежка служба, свързана и с известни рискове, техният начин на живот е имал и своите положителни страни. Напускайки своите родни места, тези българи са се срещали с непознат за тях свят, научавали са новините за случващото се в престолнината и дори далеч извън османските държавни граници. През ранните векове на османското владичество войнуците са били сред онези българи, които са живели продължително в столицата Цариград. С други думи, те са били едни от ранните „цариградски българи“ много преди този град да се превърне във важно стопанско и културно средище за народа ни през Възраждането. Понякога службата е отвеждала войнуците и до далечните земи на Централна Европа и Персия. Този техен начин на живот неминуемо им е помагал да придобият по-голям житейски опит, да се запознаят с далечни градове и техните пазари, с нравите и обичаите на чужди народи. По този начин, общувайки с търговци, занаятчии и други лица, които понякога също като тях са следвали по стъпките на османските завоевателни армии, войнуците са се връщали у дома с по-широк кръг от разнообразни наблюдения и интереси, като неминуемо са възприемали и прилагали наученото и в родния си край, оказвайки известно въздействие върху своята среда, върху нейните традиции и привички. Още преди век до тези размисли достига историкът на българската култура Боян Пенев, който обаче по погрешка брой сред „войнишките“ села и някои дервентджийски поселения в Средногорието и Стара планина.¹⁰⁸ Един друг негов съвременник и събрат в изследването на българската история и култура през Възраждането – проф. Иван Шишманов, ще напише, че от извънредно голямо значение като предпоставка за Българското възраждане са били привилегиите, които султаните са давали на известни категории от своите поданици. На първо място сред тях големият учен поставя българските войнуци, които са се откроявали от останалата рая.¹⁰⁹ Макар че двамата автори пишат по времето, когато вой-

¹⁰⁸ ПЕНЕВ, Б. Цит. съч., с. 141.

¹⁰⁹ ШИШМАНОВ, Ив. Увод в историята на Българското възраждане. – В: ШИШМАНОВ,

нушките „привилегии“ до известна степен се преувеличават в литературата ни, техните изводи имат голямо основание. Може би не е никак случайно, че войнуците, а и дервентджиите са се оказали едни от икономически най-активните групи сред българите. Обикновено това се обяснява най-вече с привилегирвания им данъчен статус, но всъщност не само той е имал значение.

Напълно логично с времето тъкмо в определени войнушки и дервентджийски селища да се формира такъв светоглед и психология сред населението, които ще ги изведат до положението на стопански и културни средища на българите през Възраждането. Защото е факт, че стопанските и културните традиции не се появяват изведнъж от нищото, а са резултат от вековни натрупвания. Тук веднага се сещаме за направилото ни силно впечатление становище на руския философ Николай Бердяев, че високата култура и културните традиции се оформят бавно и винаги носят белега на аристократизъм, на кръвна връзка с културните предания. Културата на хора без минало и продължителни традиции, без органични връзки с тях, е винаги повърхностна и грубовата. И този, чиято култура вече присъства в много поколения, има съвсем различен културен стил и друга културна крепост от онзи, който пръв се приобщава към културата.¹¹⁰ Ще се абстрахираме от мнението на някои изследователи, че във войнушкия „корпус“ са се влели представителите на дребното балканско благородничество от времето преди османските завоевания. Защото тук е по-важно, че казаното от Бердяев се отнася не само за културното, но и за стопанското развитие, което също се нуждае от известно натрупване на добри традиции и практики. Не трябва да търсим причините за случилото се в някои войнушки и дервентджийски села, като Панагюрище, Жеравна, Калофер, Трявна, и Котел в някакво хипотетично далечно „аристократично“ минало на жителите им, което често се разкроява в сюжета на местните легенди и предания. Мястото на тези селища като стопански и културни центрове през XIX в. се дължи на натрупванията, които са се осъществили през ранните османски векове (XV–XVIII в.).

Макар че разсъжденията ни водят към извода, че войнуклукът и дервентджиството са имали по-малко значение за развитието на селищата от конкретните стопански условия, те остават фактор, без който може би историята например на Панагюрище, Жеравна, Калофер, Трявна, Троян и Габрово щеше да е друга. Войнуклукът и дервентджистиството са имали значение за формиране на определена психология на предприемчивост и по-широк мироглед сред жителите на големите християнски села в старопланинския регион и Средногорието, която била оползотворена при новите стоково-парични отношения. Имаме известно основание да смятаме за валидни думите на Махиел Кийл, че войнуците и дервентджиите са били сред онези потенциално заможни православни християни, които са поддържали със средствата си православните храмове, манастири и свързаната с тях православна култура през

Ив. Избрани съчинения. Т. 1. Българско възраждане. София: Издателство на БАН, 1965, с. 36.

¹¹⁰ БЕРДЯЕВ, Н. *Философия на неравенството*. София: Прозорец, 1995, с. 103.

вековете на османското владичество.¹¹¹ Обаче тези думи на холандския османист важат най-вече за представителите на посочените категории население в определени селища, където географското положение, природната среда и ресурсите са им помогнали да се възползват на практика от малкото предимства, предоставени им от „привилегирания“ им статут.

През Българското възраждане се утвърждава смътният спомен, че войнушките и дервентджийските села са били по-свободни като начин на живот. Всъщност, като изключим преувеличението, че уж поради специалния си статут са освободени от всички данъци и в селищата не могат да замръкват и живеят мюсюлмани, този смътен спомен за миналото се дължи на други обстоятелства. Неслучайно поп Йовчо от Трявна пише, че селището било на „спокойно и тихо място, и защото нямало данък, но само да пазят като стража големия път с дванадесет харбалии, други данък нямали, и тихо живеели, защото други род или друговерци в това село не е имало“¹¹². Всъщност това е било най-главното: далеч от оживени пътища и османска администрация или военни, хората от подобни села градят бъдещето си не толкова на привилегирован статут, а на възможността за финансови и материални натрупвания от излишъци за пазара. А това става възможно именно там, където алчният поглед на военни, османски държавни администратори и други гости на държавната трапеза прониква колкото се може по-рядко.

ИЗВОРИ

ТИИПБЗ, т. 1: *Турски извори за историята на правото в българските земи*. Т. 1. Съст. Г. Гълъбов. София: Издателство на БАН, 1961.

ТИИПБЗ, т. 3: *Документи от XVI в.* Съст. Б. Цветкова. София: Издателство на БАН, 1972.

ТИИПБЗ, т. 5: *Документи за войнуците*. Съст. Б. Цветкова. София: Издателство на БАН, 1974.

Непубликувани архивни документи

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD 151: Подробен регистър на войнуците от държавните конюшни за 1528/1529 г.

BOA, TD 130: Подробен регистър на тимари, зиамети, хасове и др. в Софийския санджак от 1526 г.

BOA, TD 236: Подробен регистър на тимари, зиамети, хасове и др. в Софийския санджак от 1544 г.

BOA, TD 370: Съкратен регистър на населението в Румелия от 1530 г.

BOA, TD 385: Подробен регистър на тимари, зиамети, хасове и др. в казите от санджака Чирмен от средата на XVI век.

BOA, TD 416: Подробен регистър на тимари, зиамети, хасове и др. в Никополския санджак от 1544-45 г.

¹¹¹ КИЛ, М. *Изкуство и общество в България през турския период*. София: Любимъдрие, 2002, с. 57–58, 70–75.

¹¹² Поп Йовчо от Трявна. *Летопис и родословие*, с. 38.

BOA, TD 494: Регистър на тимари, зеамети и хасове в региони от санджака Паша през 1570 г.

BOA, TD 498: Регистър на мюлкове и вакъфи в региони от санджака Паша през 1570 г.

BOA, TD 521: Подробен регистър на тимари, зиамети, хасове и др. в казите от санджака Чирмен от 1572-1573 г.

BOA, TD 651: Подробен регистър на тимари, зиамети, хасове и др. в казите от санджака Чирмен от времето на султан Мурад III (1574-1595).

BOA, TD 718: Подробен регистър на тимари, зиамети, хасове и др. в Никополския санджак от 1579 г.

BOA, Mevkufat kalemi № 2559: Регистър на приходите от данъка зияеджизие във вакъфите на османските султани, членове на техните семейства и висши администратори на територията на Румили (Румелия), съставен през 1614 г.

BOA, MAD 1203: Регистър за събиране на данъка джизие от християнското население в Сливенско през 1693 г.

BOA, MAD 547: Войнушки регистър от 1573 г.

BOA, TD 916: Войнушки регистър от 1732/1733 г.

BOA, MAD 537: Войнушки регистър от 1717/18 г.

НБКМ, Пд 16/12: Ориенталски отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Пловдив.

ЛИТЕРАТУРА

АНДРЕЕВ, М. *Българското обичайно право. Правно-историческо проучване*. София: Наука и изкуство, 1979. [ANDREEV, M. *Balgarskoto obichayno pravo. Pravno-istoricheskoprouchvane*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1979.]

АНДРЕЕВ, С., ГРОЗДАНОВА, Е. Българските и съседните им земи според „Книгата на жалбите“ от 1675 г. – В: *Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*, 1996, XXII (XXVIII), с. 196–223. [ANDREEV, S., GROZDANOVA, E. *Balgarskite i sasednite im zemi spored “Knigata na zhalbite” ot 1675 g.* – V: *Izvestia na Narodnata biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodiy”*, 1996, XXII (XXVIII), s. 196–223.]

АНДРЕЕВ, С., ГРОЗДАНОВА, Е. *Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII век. По документи от наши и чужди архиви*. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“, 1998. [ANDREEV, S., GROZDANOVA, E. *Dzhelepkeshanite v balgarskite i sasednite im zemi prez XVI–XVIII vek. Po dokumenti ot nashi i chuzhdi arhivi*. Sofia: NB “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 1998.]

АНТОНОВ, Ал. *Инфраструктура на овладяното пространство. Османски документи за пътните станции по диагоналния път (orta kol) от XVI, XVII и XVIII век.* – В: *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева*. Ч. 1. *Миналото – исторически ракурси*. Съст. Св. Иванова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 212–219. [ANTONOV, Al. *Infrastruktura na ovladyanoto prostranstvo. Osmanski dokumenti za patnite stantsii po diagonalnia pat (orta kol) ot XVI, XVII i XVIII vek.* – V: *Etnicheski*

i kulturni prostranstva na Balkanite. Sbornik v chest na prof. Tsvetana Georgieva. Ch. 1. Minaloto – istoricheski rakursi. Sast. Sv. Ivanova. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, s. 212–219.]

БЕРДЯЕВ, Н. *Философия на неравенството*. София, Прозорец, 1995. [BERDYAEV, N. *Filosofia na neravenstvoto*. Sofia: Prozorets, 1995.]

БОРИСОВ, Д. *Справочник за селища в Северна Тракия през XVI век. Част 1 (Казите Филибе и Татар Пазарь)*. Асеновград: Печатница „Диков“, 2014. [BORISOV, D. *Spravochnik za selishta v Severna Trakia prez XVI vek. Chast 1 (Kazite Filibe i Tatar Pazara)*. Asenovgrad: Dikov, 2014.]

ГЕОРГИЕВА, Цв. *Пространство и пространства на българите (XV–XVII век)*. София: ЛИК, 1999. [GEORGIEVA, Tsv. *Prostranstvo i prostranstva na bylgarite (XV–XVII vek)*. Sofia: LIK, 1999.]

ГЕРЛАХ, Ст. *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград*. Подбор и прев. М. Киселинчева. София: Изд. на Отечествения фронт, 1976. [GERLAN, St. *Dnevnik na edno patuvane do Osmanskata porta v Tsarigrad*. Podbor i prev. M. Kiselincheva. Sofia: Izd. na Otechestveniya front, 1976.]

ГРОЗДАНОВА, Е. *Българската селска община през XV–XVIII век*. София: Издателство на БАН, 1979. [GROZDANOVA, E. *Balgarskata selska obshtina prez XV–XVIII vek*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1979.]

ГРОЗДАНОВА, Е. Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина. – В: *България през XV–XVII век. Историографски изследвания*. Т. 1. София: БАН, 1987, с. 135–154. [GROZDANOVA, E. Problemat za t. nar. privilegiovana raya v istoricheskata knizhnina. – V: *Balgariya prez XV–XVII vek. Istoriografski izsledvaniya*. Т. 1. Sofia: BAN, s. 135–154.]

ГРОЗДАНОВА, Е. *Българската народност през XVII век. Демографско изследване*. София: Наука и изкуство, 1989. [GROZDANOVA, E. *Balgarskata narodnost prez XVII vek. Demografsko izsledvane*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1989.]

ГРОЗДАНОВА, Е. Многоликите пътища на мира и войната. – В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век*. София: Гутенберг, 2003, с. 7–62. [GROZDANOVA, E. *Mnogolikite patishta na mira i voynata. – V: Kontrasti i konflikti “zad kadar” v balgarskoto obshtestvo prez XV–XVIII vek*. Sofia: Gutenberg, 2003, s. 7–62.]

ГРОЗДАНОВА, Е., АНДРЕЕВ, С. Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI век и реална практика. – В: *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век*. София: НБКМ, 1996, с. 29–48. [GROZDANOVA, E., ANDREEV, S. *Kategorii naselenie sas spetsialni zadalzhenia i statut – pravna norma ot XVI vek i realna praktika. – V: Balgarskiyat shestnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoria prez XVI vek*. Sofia: NBKM, 1996, s. 29–48.]

ГЪЛЪБОВ, Г. Османотурски извори за българската история. Св. 1. Няколко стари осано-турски документи относно войниганите – В: *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет*, 34, 1938, с. 1–69. [GALABOV, G. *Osmanoturski izvori za balgarskata istoria*. Sv. 1. Nyakolko

stari osmano-turski dokumenti odnosno voyniganite – V: *Godishnik na Sofiyskia universitet, Istoriko-filologicheski fakultet*, 34, 1938, s. 1–69.]

ГЪЛЪБОВ, Г. Османотурски извори за българската история. Св. 3. Три стари закона и други османотурски документи относно войниганите. – В: *Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет*, 39, 1942–1943, с. 1–98. [GALABOV, G. Osmanoturski izvori za balgarskata istoria. Sv. 3. Tri stari zakona i drugi osmanoturski dokumenti odnosno voyniganite. – V: *Godishnik na Sofiyskia universitet. Istoriko-filologicheski fakultet*, 39, 1942–1943, s. 1–98.]

ДЕЛИРАДЕВ, П. Кратък географско-исторически преглед на Панагюрска околия. – В: *Панагюрище и Панагюрско в миналото*. Т. I. София: Наука и изкуство, 1956, с. 15–44. [DELIRADEV, P. Kratak geografsko-istoricheski pregled na Panagyurska okolia. – V: *Panagyurishte i Panagyursko v minaloto*, Т. I. Sofia: Nauka i izkustvo, 1956, s. 15–44.]

[ДЕРНШВАМ, Х.] *Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г.* Прев. М. Киселинчева. София: Изд. на Отечествения фронт, 1970. [(DERNSCHWAM, H) *Dnevnikat na Hans Dernshvam za putuvaneto mu do Tsarigrad prez 1553–1555 g.* Prev. M. Kiselincheva. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya front, 1970.]

ДОРЕВ, П. Документи за българската история. Т. III. Документи из турските държавни архиви. София: Придворна печатница, 1940. [DOREV, P. *Dokumenti za balgarskata istoria*. Т. III. *Dokumenti iz turskite darzhavni arhivi*. Sofia: Pridvorna pechatnitsa, 1940.]

ЖЕЛЯЗКОВА, А. Балкански етнически елемент в османските въоръжени сили през XV–XVI век – В: *Военноисторически сборник*, 1983, № 6, с. 75–89. [ZHELYAZKOVA, A. Balkanski etnicheski element v osmanskite vaorazheni sili prez XV–XVI vek – V: *Voенноistoricheski sbornik*, 1983, № 6, s. 75–89.]

ЗАХАРИЕВ, Ст. Географико-историко-статистическо описание на Татар Пазарджикската кааза. Фототипно издание. София: Изд. на Отечествения фронт, 1973. [ZHARIEV, St. *Geografiko-istoriko-statisticheskо opisanie na Tatar Pazardzhishkata kaaza*. Fototipno izdanie, Sofia: Izd. na Otechestvweniya front, 1973.]

ИРЕЧЕК, К. *Пътувания по България*. Прев. Ст. Аргиров. София: Наука и изкуство, 1974. [JIREČEK, K. *Putuvaniya po Balgariya*. Prev. St. Argirov. Sofia: Nauka i izkustvo, 1974.]

ЙОРДАНОВ, К. Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV–XVI век: йерархична структура, функции и кадрови състав. – *Исторически преглед*, 2012, № 3–4, с. 33–85. [YORDANOV, K. Komandno-upravlenski aparat na voynushkata institutsia v balgarskite zemi pod osmanska vlast prez XV–XVI vek: yerarhichna struktura, funksii i kadrovi sastav. – *Istoricheski pregled*, 2012, № 3–4, s. 33–85.]

ЙОРДАНОВ, К. Дервентджийството в казата Татар Пазарджик през XVI в. – В: *Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик*. Т. 5. Пазарджик, 2014, с. 61–75. [YORDANOV, K. Derventdzhistvoto v kazata Tatar Pazardzhik

през XVI в. – V: *Godishnik na Regionalen istoricheski muzey – Pazardzhik*. T. 5. Pazardzhik, 2014, s. 61–75.]

ЙОРДАНОВ, К. Бащината като основа на социално-икономическото положение на войнушкото домакинство в Румелия през XV–XVI век. – В: *Проучвания по Стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България. Семинар в учебен център „Бачиново“ на Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград. 14 октомври 2015 г.* Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, с. 131–152. [YORDANOV, K. *Bashtinata kao osnova na sotsialno-ikonomichestkoto polozhenie na voynushkoto domakinstvo v Rumelia prez XV–XVI vek.* – V: *Prouchvania po Stopanska istoria i istoria na sotsialno-ikonomichestkata sfera v Yugozapadna Bulgaria. Seminar v ucheben tsentar “Bachinovo” na Yugozapaden universitet “Neofit Rilski”, Blagoevgrad. 14 oktomvri 2015 g.* Blagoevgrad: UI “Neofit Rilski”, 2015, s. 131–152.]

ЙОРДАНОВ, К. Общи наблюдения за географското разпределение и числения състав на войнушкото население в българските и съседните им земи в края на XV – първата половина на XVI век. – В: *Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д. и. н. Елена Грозданова.* София: Гутенберг, 2016, с. 111–150. [YORDANOV, K. *Obshti nablyudenia za geografskoto razpredelenie i chislenia sastav na voynushkoto naselenie v balgarskite i sasednite im zemi v kraia na XV – parvata polovina na XVI vek.* – V: *Iz zhivota na evropeyskite provintsii na Osmanskata imperia prez XV–XIX vek. Sbornik izsledvania v pamet na prof. d. i. n. Elena Grozdanova.* Sofia: Gutenberg, 2016, s. 111–150.]

ЙОРДАНОВ, К. Дълбоките корени на Априлското въстание – нови щрихи върху най-ранната история на главните средища на въстанието в Северозападна Тракия според османски регистри от XV–XVII в. – В: *Априлското въстание 1876 година в съдбата на българския народ.* Исторически музей – Панагюрище. Панагюрище: ИК „Оборище“, 2017, с. 14–35. [YORDANOV, K. *Dalbokite koreni na Aprilskoto vastanie – novi shtrihi varhu nay-rannata istoria na glavnite sredishta na vastaniето v Severozapadna Trakia spored osmanski registri ot XV–XVII v.* – V: *Aprilskoto vastanie 1876 godina v sadbata na balgarskia narod.* Istoricheski muzey – Panagyurishte. Panagyurishte: IK “Oborishte”, 2017, s. 14–35.]

ЙОРДАНОВ, К. *Войнуците от имперските конюшни в османската провинция Румелия (XV – първите десетилетия на XVIII в.).* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2023. [YORDANOV, K. *Voynutsite ot imperskite konyushni v osmanskata provintsia Rumelia (XV – parvite desetiletia na XVIII v.).* Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2023.]

КАЛИЦИН, М., МУТАФОВА, Кр. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза.* В. Търново: Фабер, 2003. [KALITSIN, M., MUTAFOVA, K. *Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska каза.* V. Tarnovo: Faber, 2003.]

КАРАПЕТРОВ, П. *Материали за описание града Панагюрище и околните му села.* София: Книгопечатница на „Либералний клуб“, 1893. [KARAPETROV, P. *Materiali za opisvanie grada Panagyurishte i okolnite mu sela.* Sofia: Knigopchatnitsa na “Liberalniy klub”, 1893.]

КИЛ, М. *Изкуство и общество в България през турския период. Преглед на икономическите, юридическите и художествените предпоставки за българското поствизантийско изкуство и неговото място в развитието на изкуството на християнските Балкани, 1360/70–1700*. Прев. Р. Градева. София: Любомъдрие, 2002. [KIEL, M. *Izkustvo i obshtestvo v Bulgaria prez turskia period. Pregled na ikonomichskite, yuridicheskite i hudozhestvenite predpostavki za balgarskoto postviziantsko izkustvo i negovoto myasto v razvitiето na izkustvoto na hristiysanskite Balkani, 1360/70–1700*. Prev. R. Gradeva. Sofia, 2002.]

КОЛЕВ, Н. *Българска етнография*. София: Наука и изкуство, 1987. [KOLEV, N. *Balgarska etnografia*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1987.]

КОНСТАНТИНОВ, Д. *Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед*. Жеравна. Читалище „Единство“, 1948. [KONSTANTINOV, D. *Zheravna v minaloto i do dнешno vreme. Istoriko-bitov pregled*. Zheravna. Chitalishte “Edinstvo”, 1948.]

МУТАФЧИЕВА, В. Към въпроса за положението на войнушкото население. – *Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“ за 1952 г.* София, 1953, с. 247–276. [MUTAFCHIEVA, V. Kam vaprosa za polozhenieto na voynushkoto naselenie. – *Izvestia na Darzhavnata biblioteka “Vasil Kolarov” za 1952 g.*, 1953, s. 247–276.]

МУТАФЧИЕВА, В. Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI век. – В: МУТАФЧИЕВА, В. *Избрани произведения*. Т. 5. *Османска социално-икономическа история*. Пловдив: Жанет 45, 2008, с. 407–458. [MUTAFCHIEVA, V. Kategoriite zavisimo naselenie v nashite zemi pod turska vlast prez XV–XVI vek. – V: MUTAFCHIEVA, V. *Izbrani proizvedenia*. T. 5. *Osmanska sotsialno-ikonomicheska istoriya*. Plovdiv: Zhanet 45, 2008, s. 407–458.]

ПЕНЕВ, Б. *История на новата българска литература*. Т. 1. София: Български писател, 1976. [PENEV, B. *Istoria na novata balgarska literatura*. T. 1. Sofia: Balgarski pisatel, 1976.]

[ПОП ЙОВЧО.] Поп Йовчо от Трявна. *Летопис и родословие*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1995. [(POP YOVCHO.) Pop Yovcho ot Tryavna. *Letopis i rodoslovie*. V. Tarnovo: UI “Sv. Kiril i Metodii”, 1995.]

ПЪРВЕВА, С. Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII век. – *Исторически преглед*, 1992, № 8-9, с. 32–50. [PARVEVA, S. Poselishtna mrezha i gastota na naselenieto v chasti ot Severna Bulgaria i Podbalkanskite poleta v kraia na XVII i nachaloto na XVIII vek. – *Istoricheski pregled*, 1992, №. 8-9, s. 32–50.]

ПЪРВЕВА, С. Българи на служба в османската армия: военни и военнопомощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII век. – В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век*. София: Гутенберг, 2003, с. 226–254. [PARVEVA, S. Balgari na sluzhba v osmanskata armia: voenni i voennopomoshtni zadalzhenia na gradskoto naselenie v Nikopol i Silistra prez XVII vek. – V: *Kontrasti i konflikti “zad kadar” v balgarskoto obshtestvo prez XV–XVIII vek*. Sofia: Gutenberg, 2003, s. 226–254.]

ПЪРВЕВА, С. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2011. [PARVEVA, S. *Zemyata i horata prez XVII – parvite desetiletiya na XVIII vek*, Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2011.]

РАДУШЕВ, Е. Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает през първата половина на XVI век – В: *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век*. София: НБКМ, 1996, с. 187–213 [RADUSHEV, E. Osmanskata granichna periferia (serhad) v Nikopolskia vilaet prez parvata polovina na XVI vek – V: *Balgarskiyat shestnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoria prez XVI vek*. Sofia: NBKM, 1996, s. 187–213].

РАДУШЕВ, Е. *Аграрните институции в Османската империя през XVII–XVIII век*. София: Издателство на БАН, 1995. [RADUSHEV, E. *Agrarnite institutsii v Osmanskata imperia prez XVII–XVIII vek*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1995.]

РАДУШЕВ, Е. „Селските“ еничари. – В: *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева*. Ч. 1. *Миналото – исторически ракурси*. Съст. Св. Иванова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 308–339. [RADUSHEV, E. „Selskite“ enichari. – V: *Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite. Sbornik v chest na prof. Tsvetana Georgieva*. Ch. 1. *Minaloto – istoricheski rakursi*. Sast. Sv. Ivanova. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2008, s. 308–339.]

РАКОВСКИ, Г. С. Замечания първия части Горского пътника. – В: Г. С. РАКОВСКИ. *Съчинения*. Т. 1. *Проза. Поезия*. София: Български писател, 1983. [RAKOVSKI, G. S. Zamechania parvia chasti Gorskago patnika. – V: RAKOVSKI, G. S. *Sachinenia*. T. 1. *Proza. Poeziya*. Sofia: Balgarski pisatel, 1983.]

РЕФИК, А. *България под турско управление гг. 983–1255 от егира, 1565–1841 от Р. Хр. Документи, взети из тайните турски държавни архиви върху търговския и стопански живот на градове, населени с българи по време на турското управление*. София: Печатница „Стопанско развитие“, 1938. [REFIK, A. *Bulgaria pod tursko upravlenie. gg. 983–1255 ot egira, 1565–1841 ot R. Hr. Dokumenti, vzeti iz taynite turski darzhavni arhivi varhu targovskia i stopanski zhivot na gradove, naseleni s balgari po vreme na turskoto upravlenie*. Sofia: Pechatnitsa „Stopansko razvitie“, 1938.]

РИКО, П. *Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII век)*. Прев. Мария Киселинчева. София: Изд. на Отечествония фронт, 1988. [RIKOT, P. *Segashното sastoyanie na Osmanskata imperia i na gratskata tsarkva (XVII vek)*. Prev. Maria Kiselincheva. Sofia: Izd. na Otrchestveniya front, 1988.

СТРАШИМИРОВ, А. *Книга за българите*. София: Военен журнал, 1918. [STRASHIMIROV, A. *Kniga za balgarite*. Sofia: Voenen zhurnal, 1918.]

СТОЈАНОВСКИ, А. *Дервенциството во Македонија*. Скопје: Институт за национална историја, 1974. [STOJANOVSKI, A. *Dervendžistvoto vo Makedonija*. Skopje: Institut za nacionalna istorija, 1974.]

СТОЈАНОВСКИ, А. *Raja so specijalni zadolženija vo Makedonija* (војници, соколари, оризари и солари). Скопје: Институт за национална историја, 1990. [STOJANOVSKI, A. *Raja so specijalni zadolženija vo Makedonija* (vojnici, sokolari, orizari i solari). Skopje: Institut za nacionalna istorija, 1990.]

ХРИСТОВ, Х. За самоуправлението на българите в османската държава през XV–XVIII век. – *Исторически преглед*, 1973, №1, с. 18–42. [HRISTOV, H. Za samoupravlението na balgarite v osmanskata darzhava prez XV–XVIII vek. – *Istoricheski pregled*, 1973, № 1, s. 18–42.]

ХЮСЕИН. *Беда'у' ул-века'и'* (Удивительные события). Изд. текста, введение и общая ред. А. С. Тверитиновой. Ч. 1. Москва: Восточная литература, 1961. [KHUSEIN. *Beda'i' ul-veka'i'* (Udivitel'nyye sobytiya). Izd. teksta, vvedeniye i obshchaya red. A. S. Tveritinovoy. Ch. 1. Moskva: Vostochnaya literatura, 1961.]

ЦВЕТКОВА, Б. *Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт*. София: Издателство на БАН, 1958. [TSVETKOVA, B. *Izvanredni danatsi i darzhavni povinnosti v balgarskite zemi pod turska vlast*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1958.]

ЦВЕТКОВА, Б. К вопросу о положении дервентджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства. – В: *Ученые записки Института славяноведения*. Т. XX. Москва: Изд. АН СССР, 1960, с. 196–220. [TSVETKOVA, B. K voprosu o polozhenii derventdzhyskogo naseleniya v bolgarskikh zemlyakh v period turetskogo gospodstva. – V: *Uchenyye zapiski Instituta slavyanovedeniya*. T. XX. Moskva: Izd. AN SSSR, 1960, s. 196–220.]

ЦВЕТКОВА, Б. *Хайдутството в българските земи през XV–XVIII век*. София: Наука и изкуство, 1971. [TSVETKOVA, B. *Haydutstvoto v balgarskite zemi prez XV–XVIII vek*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1971.]

ЦВЕТКОВА, Б. *Паметна битка на народите (Европейският югоизток и османското завоевание – края на XIV и първата половина на XV в.)*. Варна: Георги Бакалов, 1979. [TSVETKOVA, B. *Pametna bitka na narodite (Evropeyskiyat yugoiztok i osmanskoto zavoevanie – kraja na XIV i parvata polovina na XV v.)*. Varna: Georgi Bakalov, 1979.]

ЧОЛАКОВ, В. *Описание на село Панагюрище*. Цариград, 1866. (II изд.: София, 1940). [CHOLAKOV, V. *Opisanie na selo Panagyurishte*. Tsarigrad, 1866. (II izd.: Sofia, 1940).]

ШИШМАНОВ, Ив. Увод в историята на Българското възраждане. – В: ШИШМАНОВ, Ив. *Избрани съчинения*. Т. 1. *Българско възраждане*. София, Издателство на БАН, 1965, с. 31–73. [SHISHMANOV, Iv. Uvod v istoriyata na Balgarskoto vazrazhdane. – V: SHISHMANOV, Iv. *Izbrani sachenia*. T. 1. *Balgarsko vazrazhdane*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1965, s. 31–73.]

ЯНЕВА, С. *Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в.* София: Нов български университет, 2011. [YANEVA, S. *Balgari – otkupvachi na danatsi vav fiskalnata sistema na Osmanskata imperia. Kam istoriyata na balgarskia delovi i sotsialen elit prez XIX v.* Sofia: Nov balgarski universitet, 2011.]

ЋУРЋЕВ, Бр. О војнуцима са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука. – *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*. Св. II. Сарајево, 1947, с. 75–137. [ĆURĐEV, Br. O vojnicima sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka. – *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. Sv. II. Sarajevo, 1947, s. 75–137.]

ANDONOVA, P. Voynuk or Askeri? The Transformation of the Voynuk Landholdings into Askerî Çiftlikis in the Context of the Ottoman Socio-Economic History – In: *XVIII. Türk tarih kongresi. Ankara: 1–5 Eylül 2018. Kongreye sunulan bildiriler XII cilt. Türk Dili ve edebiyatı tarihi. Hazırlayanlar Semiha Nurdan – Muhammed Özler*. Ankara: Türk tarih kurumu, 2022, ss. 379–408.

ERCAN, Y. The Taxes Imposed on Voynuks and Those from Which They were Exempted. – *Revue des Études Sud–Est Européennes*, Bucureşti, XXI, 1983, 1983, pp. 341–348.

ERCAN, Y. *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

KAYAPINAR, A., KAYAPINAR, L. The Application of the Derbend Organization in the Balkans. An Example of the Continuity of Balkan Institutions in the Ottoman System. – In: RUDIĆ, S., ASLANTAÇ, S. (eds.). *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Belgrade: s. ed., 2017, pp. 205–222.

ORHONLU, C. *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1967.

PRIVILEGED STATUS AND DEPENDENCY. MYTHS AND REALITY ABOUT THE SITUATION OF THE VOYNUK AND THE DERVENDJI ORTHODOX POPULATION IN THE EARLY CENTURIES OF THE OTTOMAN RULE

Abstract. After presenting known and less known facts about the voynuks and the dervendjis, the article makes an attempt to clarify the reasons for the different stage of development of the different voynuk and dervendji villages. According to the author's thesis, the privileged voynuk and dervendji status of part of the population in certain villages was not the main reason for their gradual transformation into significant economic and cultural centres, playing a major role in the Bulgarian history during the Revival period. Besides their geographic location in secluded mountainous areas and away from the main roads, a real reason was the adaptation of the inhabitants to the natural environment. The presence of pasture-grounds contributed to the development of the stock-breeding and the trade with wool, meat and dairy products, which were among the resources for developing some crafts. Certain settlements, on the other hand, developed because of the availability of resources for other crafts – production of rose oil, logging, metal-working, etc. The ethnographic features of the Balkan region can be added to the geographical situation, the natural environment and the development of certain economic sectors. Despite the fact that they had service farms (bashtina), in the situation of total control of the state over the agriculture and tax oppression, the voynuks, as well as the rest of the Bulgarians, could not

easily turn into large landowners who directed their production mainly toward the market. For this, it was necessary to have such power and influence that belonged to the first big Turkish landowners, who usually came from the category of the askers (the military men), and in whose hands was the provincial administration. Although later on some Bulgarians obtained enough financial capital to turn into wealthy collectors of tax on sheep and goats, and of other taxes, and even large landowners, the primary means of their prosperity was stock-breeding, trade and crafts. It was precisely in these areas of economic activity that Bulgarians managed to get out of their dependence and total control of the state. Here, the Christians were able more effectively to resist tax arbitrariness even with unauthorized means, and these dynamic and profitable industries managed to compensate it. They did not rely as much on tax privileges and service landowning, which actually made them dependent on the goodwill of the central authority. *Keywords:* Privileged Status, settlements, special duties, economic development, stock-breeding, trade, crafts

Krastyo Yordanov, Dr.

Institute for Historical Research – Bulgarian Academy of Sciences

1, 15th November Str., Sofia 1000, Bulgaria

E-mail: k.yordanov1975@abv.bg; k.yordanov1975@ihist.bas.bg